

प.प.श्री. वासुदेवानंदसरस्वतीविरचितं

पंचपाक्षिकम्

प.प. श्री. वासुदेवानंदसरस्वती स्वामीमहाराजांचे ज्योतिषशास्त्रावरील प्रभुत्व त्यांच्या सर्वज्ञत्वाची साक्ष देणारे असेच होते. हजारो लोकांना त्यांच्याकडून मार्गदर्शन झाले होते. त्यांचा ज्योतिषावर एकच अत्यंत छोटेश्खानी पण मौलिक असा गा ग्रंथ आहे. श्रीमहाराजाच्याच प्रास्ताविकावरून ही स्कंदपुराणांतील विद्या असून सारूपाने, (कलियुगांतील) मंदबुद्धीच्या अभ्यासकांनाही ज्योतिषांत सहज गती व्हावी या हेतूने प्रकट केली आहे. ह्याचे सर्व पैलू संक्षेपाने पण पूर्ण साक्षेपाने २० श्लोकांत ग्रथित करू त्यावर भाष्यही केले आहे. इथे हा ग्रंथ प्रास्ताविक, भाष्य व भाषांतर यांसहित प्रस्तुत केला आहे.

पंचपाक्षिक प्रस्तावना. पं. नारायणशास्त्री वाडीकर व पं हनुमंत बाळाजी भिडे,
नरसोबावाडी.

पंचपाक्षिकम् सटीकम्.

पंचपाक्षिक भाषांतर पं. नारायणशास्त्री वाडीकर व पं हनुमंत बाळाजी भिडे,
नरसोबावाडी.

पंचपाक्षिकाला उपयुक्त कोष्टके.

पंचपाक्षिकाप्रमाणे षड्बल काढण्याचे कोष्टक वे. मू. सखारामबापू गोंडे, नरसोबावाडी.

३. पंचपाक्षिकाची प्रस्तावना

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिमहाराज हे अनन्य दत्तोपासक संन्यासी होते. वेदप्रणीत धर्ममार्गावर त्यांची अपार श्रद्धा होती व सर्वांनी आपआपले आश्रमधर्म एकनिष्ठेने व कडकपणे पाळावेत असे त्यांचे अत्यंत आग्रहपूर्वक धर्माप्रमाणे सांगणे असे. त्यांनी चतुर्थाश्रम स्वीकारला होती आणि त्या आश्रमाच्या धर्माप्रमाणे आचरण करण्यांत त्यांनी यत्किंचित् शिथिलता येऊ दिली नव्हती. 'करावे आणि मग सांगावे' असा त्यांचा दंडक होता. सध्यां जिंकडे तिकडे उलटी परिस्थिती झाली आहे. स्वतः मनाला वाटेल तसे वागावे आणि 'परोपदेशे पांडित्य' करावे असे हल्लीं दिसून येत आहे. असो.

वेदोक्त मार्गावर ज्यांची संपूर्ण निष्ठा आहे त्यांनी 'वेदबाह्य' फलज्योतिषवर पुस्तक लिहावे हें जरा विलक्षण दिसते असे लोकांना सामान्यतः वाटेल. 'पंचात्माऽत्रिसुतेरितेन०' या पंचपाक्षिकांतल्या २ - या श्लोकावरच्या टीकेत स्वामिमहाराज म्हणतात - 'ननु ज्योतिःशास्त्रे विद्यमाने सौकर्यार्थं वेदबाह्यमिदं कथमादरणीयमिति चेदुच्यते' यांत स्वामींनी या विशिष्ट प्रकारच्या फलज्योतिषशास्त्राला 'वेदबाह्य' म्हटलें आहे. वेदबाह्य असलें तरी आदरणीय कसे तें स्वामींनी पुढें सांगितलेच आहे. त्याशिवाय या शास्त्राच्या आदरणीयत्वाबद्दलची दुसरी कांही कारणे मी पुढे सांगणार आहे. ज्यांनी स्वामींचे ग्रंथ विशेषतः श्रीदत्तमाहात्म्य हा ग्रंथ वाचला असेल त्यांना या शंकेचे समाधान होण्यासारखा खुलासा श्रीदत्तमाहात्म्यांत केलेला आहे.

श्रीदत्तमाहात्म्याच्या ८ व्या अध्यायांत गुरुवेदधर्मा शिष्य दीपकाला कार्तवीर्यसहस्रार्जुनाची कथा सांगत आहेत. त्या कथेंत श्रीदत्तांनी अर्जुनाला उपदेश केल्याचा प्रसंग आहे. श्रीदत्तभगवान् म्हणतात - या देही या डोळां मुक्तिसुख पाहून आत्मस्वरूप जाणावयाचे असेल तर आपल्या अधिकारानुसार कोणते तरी शास्त्र प्रमाण मानून त्याप्रमाणे वागले पाहिजे. सर्व शास्त्रांचे तत्त्व द्वैतरहित एक आहे असा सुविचार ठेवला पाहिजे. 'आतां सत्वर पाहे। याचि डोळां मुक्तिसुख॥ ३॥ आत्मस्वरूप जाणणे। तरी शास्त्रांचे तात्पर्य एक। असे सांगती ते ऐक।' श्रीदत्तांनी अर्जुनाला एक कथा सांगितली आहे - एकदां इंद्र आपल्या गुरूंच्या दर्शनाकरितां गेला. तेव्हा देवगुरु बृहस्पति वेगवेगळ्या शिष्यांना वेगवेगळी शास्त्रे पढवीत बसले होते. 'कोणी लोकायत शास्त्र। कोणी पढती कामशास्त्र। कोणी शिल्प सौगत शास्त्र। न्यायशास्त्र कोणी पढती॥ ८॥' तें पाहून इंद्राला आश्चर्य वाटले आणि त्याने गुरूंना विचारले, 'गुरो ! आपण हे काय करीत आहांत ? जी शास्त्रे माणसाला बंधनांत टाकतात ती कां शिकवितां ? अनेक जन्मांच्या संस्कारांमुळे विषयांच्या वासना मनुष्यांच्या मनांत जन्मापासूनच घर करून राहिलेल्या असतात. आणखी त्याच्यावर आतां कामशास्त्र वगैरेंचा अभ्यास. म्हणजे, मग, मनुष्याला नरकांत जाण्याचा रस्ता सुलभ करून देत आहांत. म्हणजे आधींच उल्हास आणि त्यांत फाल्गुनमास. गुरो ! विषयासक्तीनें अंध झालेल्याला कृपांत लोटून देण्यासारखे हे होत आहे. वासनासक्तांची वासना तीव्रतर करणें चांगले का ?' अशा प्रकारचे इंद्राचें बोलणें ऐकून गुरु म्हणाले - 'इंद्रा ! ऐक. मी जे करीत आहे तें पाहून आश्चर्य वाटून घेऊं नकोस. शास्त्र कोणतेही असो, सर्व शास्त्रांचे तात्पर्य एक असते' असे म्हणून गुरूंनी इंद्राला सात कथा सांगितल्या आहेत. पहिली कथा एका शिल्पशास्त्रज्ञाची अहे. कापिल्य नगरांत एक विधिज्ञ नांवाचा शिल्पशास्त्रज्ञ होता. तो वास्तुशास्त्रांतही निष्णात होता. आय, व्यय, क्षेत्रशुद्धि वगैरे तंत्रे त्याला पूर्णपणे अवगत होती. शास्त्रोक्तविधानाप्रमाणे घरे बांधून वास्तुशांति वगैरे नियमसर करवीत असे. म्हणून त्याने तयार केलेल्या घरांत राहणारे लोक सुखी होत, त्यांना भूतादिकांची पीडा व अपमृत्यु वगैरे होत

नसत. द्रव्यलोभ व असत्य भाषण ही त्याने कधी केली नाहीत. अशा प्रकारच्या शुद्धाचरणामुळे दुसरे जन्मी तो राजा झाला, व तिस-या जन्मांत तो ब्राह्मण कुळांत जन्मला. त्या जन्मांत शास्त्रोक्त, ब्राह्मणाचें सर्व कर्तव्यकर्म ईश्वरार्पण बुद्धीनें केल्यामुळे त्याची चित्तशुद्धि झाली. पुढें श्रवण, मनन व निदिध्यासन ही घडून वैराग्य उत्पन्न झाले. आणि मग शास्त्रोक्त मार्गाने जाऊन त्याने ज्ञानप्राप्ती करून घेतली आणि अशा प्रकारें शेवटी तो मुक्त झाला. सारांश, शास्त्र म्हणजे जे शासन करते ते. प्रत्येक शासक शास्त्र ईश्वरप्रणीत आहे. आपण क्षुद्र समजतो अशा शास्त्रालाही हाच न्याय लागू आहे. म्हणून शास्त्रावर विश्वास ठेवून त्याप्रमाणे आचरण ठेवल्यास उत्तम गति प्राप्त होते व मोक्षही हाती लागतो. ही शिल्पशास्त्रज्ञाची गोष्ट झाली. दुसरी कथा कामशास्त्रज्ञाची आहे. माहिष्मती नगरीमध्ये एक ब्राह्मण, गायनवादानामध्ये रत व कामशास्त्र पूर्णपणें जाणणारा असा राहत असे. तो सामुद्रिकशास्त्रही जाणत होता. उत्तम अशा सर्व लक्षणांनी युक्त अशी कन्या तो शोधित होता. एका राजाला तशी कन्या होती. ब्राह्मणाच्या सुदैवाने राजाने त्याला आपला घरजांवाई करून घेतला. तेथे शास्त्रोक्त गायनाने शंकर व ब्रह्मदेव यांना संतुष्ट केल्याने त्याला ब्रह्मलोकप्राप्ती झाली व क्रममुक्तीचा अधिकारी होऊन शेवटी मोक्षपदवीला प्राप्त झाला. 'गुरु म्हणे इंद्रा ऐक। कामशास्त्रनिश्चायक। तो ब्राह्मण सस्त्रीक। ब्रह्मलोकवासी झाला।। १०६।। तो क्रममुक्तीचा अधिकारी। जाहला असे यापरी। शास्त्रतत्त्व निर्धारि। क्रमे चारी मुक्ति घेतो।। १०७।।' यथें आठवा अध्याय संपतो. पुढे नवव्यांत तिसरी गाथा सुरू होते.

गोदावासी वेदशर्मा नांवाच्या एका ब्राह्मणाला सुशील नांवाचा पुत्र होता. दैवयोगाने त्याला सात भूतांनी पळाडले. एकदां श्रीदत्तांनी भिक्षुक रूपाने त्याला दर्शन दिले आणि सात मंत्र सांगितले. ब्राह्मणने शुचिर्भूतपणाने सगळे प्रयोग केले आणि सातही भुतांना बांधून टाकले. 'मग तो अभ्यास करून। मुक्त झाला द्विजन्दन। असा क्षुद्रशास्त्रापासोन। उपयोग जन करितात।। २६।।' याप्रमाणें मंत्रशास्त्रहि उपकारक होऊं शकते, असे ही तिसरी गाथा सांगते.

चौथी गाथा एका कर्मठ मीमांसकाची आहे. मातापूर यथें विष्णुशर्मा नांवाचा एक पवित्र कर्मशूर गृहस्थ राहत असे. त्याच्या द्वारी असलेल्या अश्वत्थावर एका भुताचा निवास होता. विष्णुशर्मा नित्य वैश्वदेव झाल्यावर बलि देत असे आणि तो ते भूत रोज खात असे. त्या पवित्र अन्नाच्या भक्षणाने ते भूत सुबुद्ध झाले आणि प्रत्युपकार करण्याच्या बुद्धीने त्याने ब्राह्मणाला श्रीदत्ताचे दर्शन करविले. पुढे श्रीदत्तकृपेने त्या भुताला गति मिळाली आणि तो ब्राह्मण सस्त्रीक मुक्त झाला. याप्रमाणे 'करितां मीमांसोक्त कर्म। विप्रा मिळालें अलभ्य शर्म। शास्त्रांचे जो जाणील वर्म। सर्व धर्मफल घेतो।। १०८।।' या दोन गाथा नवव्या अध्यायांत आहेत.

दहाव्या अध्यायांत '....पांचवी असे हे गाथा। कर्मविपाकाची कथा। मोक्षपथा मिळेल।। ९।।' गोदावासी हरिशर्म्याला एक पुत्र झाला. लहानपणीच त्या मुलाचे आईबाप वारले. पण घरचा श्रीमंत असल्यामुळे त्याचे लग्न झाले. पण गुल्म, जलोदर, भगंदर वगैरे भयंकर रोगांनी तो अतिशय पीडित झाला. पुढे सुदैवाने त्याची व विष्णुशर्म्याची गांठ पडली. आणि कर्मविपाकशास्त्राच्या आधाराने विष्णुशर्म्याने त्याला सर्व रोगांतून पूर्णतया मुक्त केले. नंतर शास्त्रोक्त आचरणाने चित्तशुद्धि करून त्याने ज्ञान प्राप्त करून घेतलें.

श्रीदत्त म्हणतात :- 'शास्त्रबुद्धि शुद्धि करी। युक्तीने भ्रम निवारी। एतदर्थ अवधारी। सहावी गाथा बरी असे।। ४३।।' सह्याद्रीच्या उत्तरेस एका गांवी एक ब्राह्मण राहत असे. एकदां शेजारच्या गांवी

राहणा-या एका मित्राकडे कांही दिवस राहण्याकरितां म्हणून तो ब्राम्हण गेला. त्याची सुस्वरूप स्त्री एकदां नदीवर स्नानाकरितां म्हणून गेली असतां वाटेंत अश्वत्थावर एक झोटींग तिजकडे गेला; आणि मित्राकडे कांही कारणानें गेलो नाही असे खोटे सांगून तेथे तो एक महिना राहिला. पुढे तो खरा ब्राम्हण परत घरी आला आणि पाहतो तो अगदी आपल्यासारखा एक पुरुष दारांत आहे. पुढे अर्थात्च त्या स्त्रीच्या मालकीबद्दल दोघांत तक्रार सुरू झाली. गांवांतल्या लोकांना निवाडा करतां येईना. मग लोकांना श्रीदत्तभक्त विष्णुदत्तांचे स्मरण झाले आणि त्याला त्यांनी बोलावून घेतले. मग विष्णुदत्तानें युक्तिप्रयुक्तीने, सर्वांची पूर्ण खातरी पटेल अशा रीतीने निर्णय करून देऊन झोटींगाला बद्ध करून टाकला आणि त्या अबला ब्राह्मणीला संकटांतून मुक्त केले. ही कथा सांगून गुरु इंद्राला म्हणतात '...शास्त्रें जाती संशय।। १०८।। तंत्र शास्त्रें करून। होतां भ्रम निरसन। सत्य कळले हे तसेचि जाण। ब्रह्मज्ञान होतसे।। १०९।।' अकराव्या अध्यायांत शेवटची सातवी गाथा आहे. प्रतिष्ठानीं एक ब्राह्मण होता. त्याला एक मुलगा होता. तो पूर्वजन्मीचा योगभ्रष्ट आत्मा होता. तो या जन्मी लहानपणापासून अगदीं जडमूढ असल्यासारखा वागत होता. आईबापांनी अनेक उपाय केले, पण मुलगा कांही सुधारला नाही. शेवटी त्यांनी विष्णुदत्ताला बोलाविले त्या मुलाला पाहतांक्षणींच विष्णुदत्तानें ओळखले की हा वेडा नाही, पण ब्रह्मनिष्ठ आहे. यज्ञशाळेंत एकान्तांत विष्णुदत्त त्या मुलाला भेटला. तेव्हां विष्णुदत्ताला त्या मुलाने आपली ओळख दिली. तो खरा आत्मज्ञानी होता; वेडेपणाचे नुसते सांग होते. मग विष्णुदत्ताच्या सांगण्यावरून त्याने वेडेचार करण्याचे सोडून दिले. ते बघून आईबापांना फार समाधान वाटले. ही गाथा सांगून गुरु इंद्राला म्हणतात :- '... शास्त्राचें एक तात्पर्य । अज्ञा पदोपदीं भय ...।। ९७।। ... शास्त्रें लहान थोर। सर्व असती बोधपर।।... १०१।। ...' 'श्रीदत्त म्हणे अर्जुना। ठेवीं शास्त्रसारांशीं मना। शास्त्रापासोनी परोक्ष ज्ञाना। घेऊनि विज्ञाना पावसी।। १०३।। ... सर्वशास्त्रें पाहून। स्वार्थ घ्यावा शोधून। हंस जेवीं पाणी टाकून। दुग्ध पिवून जाई तेवीं।। १०५।।'

या सात गाथांचे तात्पर्य असे कीं कोणतेही शास्त्र असो, ते वेदानुसारी असो किंवा नसो, अध्यात्म्याच्या दृष्टीने त्याच्याकडे अवलोकन करावें, आणि आपल्या अधिकारानुसार उपकारक तत्वाचें त्यांतून ग्रहण करावे. वर सांगितलेच आहे की, देवगुरु ब्रह्मस्पति चार्वाक आणि सौगत दर्शनांचेहि अध्यापन करवीत होते. ही दोन्ही वेदनिन्दक मस्तिकांची दर्शने आहेत. तरीहि देवगुरु त्यांचे अध्ययन शिष्यांना करवीत असत. आपण त्यांना त्याज्य समजतो; पण देवगुरु तसे समजत नव्हते का ? या प्रश्नाचें उत्तर आपणांस दहाव्या अध्यायांत मिळतें. '... शास्त्रे होतां अविद्यानाश। प्रबोध ब्रह्मरस देतसे।। ३६।। ... शास्त्र नव्हे हें स्वर्गार्थ। नव्हे हें वशीकरणार्थ। नव्हे कामभोगार्थ। शत्रुघातार्थ नव्हे हें।। ४२।। शास्त्र बुद्धि शुद्धि करी। युक्तीनें भ्रम निवारी। ...।। ४३।।' म्हणजे शास्त्र कोणतेंहि घ्या, त्याचें प्रयोजन म्हणजे वाचणा-याच्या बुद्धीचे शुद्धीकरण. शुद्धबुद्धि ही मोक्षमार्गाची पहिली पायरी आहे. त्या पायरीवर मनुष्याला चढविणे हे प्रत्येक शास्त्राचे मुख्य प्रयोजन होय. शास्त्र जरी क्षुद्र असलें तरी जर तें आप्तवाक्य असेल तर परंपरया पण निःश्रेयसाकडे नेऊं शकते. 'शास्त्र तें शासन करी। ईशवाक्य ते हो कां क्षुद्र जरी। विश्वास ठेवतां त्यावरी। ये गति वरी अनुक्रमे।।' अ० ८-५१

सामान्यतः पाहतां लोकांची वृत्ती विषयाभिमुख असते. वृत्तीला विषयांपासून निवृत्त करण्याकरितां शास्त्रे प्रवृत्त झाली आहेत. वृत्ति नाना प्रकारच्या आहेत. त्यांना विषयपराङ्मुख करण्याकरितां एकाच प्रकारचा उपाय उपयोगी पडत नाही. एक औषध सगळ्या रोगांवर लागू पडणार नाही, हे सर्व जाणतात.

तसे शास्त्रांचे आहे. वेगवेगळ्या वृत्तीच्या लोकांकरितां वेगवेगळीं शास्त्रे ईश्वरी प्रेरणेनें प्रवृत्त झालीं आहेत. पण, सर्वांचे तात्पर्य एक - विषयाभिमुख वृत्तीला विषयपराङ्मुख करणे.

पण, अनेक जन्मांच्या संस्कारांनीं मनांत खोलवर रुजलेली विषयलोलुपता एकदम औषधाचा एक 'डोस्' घेतल्याबरोबर नष्ट होत नाही. बरेच दिवस औषधाचे सेवन करण्याची जरूरी असते. तसेंच शास्त्राचे आहे. एकाच वाचनाने इष्ट परिणाम घडून येत नाही. सतत श्रवण, मनन व निदिध्यासन यांची जरूरी आहे. तीच गोष्ट शास्त्रालाही लागू आहे. तेथे शास्त्रोक्त विधीप्रमाणे अस्खलित आचरण हेच ते पथ्य होय.

पुष्कळदां कडू औषध घ्यावयाची जरूरी पडते. पण ते घेतांना लहान मुले रडतात, अथवा ते नको असा हट्ट धरून बसतात. अशा वेळीं त्या रोगी मुलाची आई 'हे औषध पी, मग मी तुला गोडगोड लाडू खायला देईन' अशी लालूच दाखवून ते औषध प्याल्यावर, युक्तीने हळूच त्याच्या हातून लाडू काढून घेते. कारण, मुलाने लाडू खाल्ला तर कुपथ्य होईल. अशा रीतीने ती दयाळू आई मुलाला रोगमुक्त करते. शास्त्रांची रीतहि अशा या मायाळू आईसारखी आहे. विषयासक्तीचा रोग मनुष्य जन्मतःच घेऊन येत असतो. अशा परिस्थितींत शास्त्रे, मायाळू आईप्रमाणे, भवरोग्याला लालूच दाखवितात. कोणती? अभ्युदयाची. इहलोकी संतति, संपत्ति इत्यादि गोष्टी मिळतील, परलोकी स्वर्गसुख मिळेल; इत्यादि प्रलोभने अशा प्रकारे कर्मकाण्डाकडे प्रवृत्ती करवून, पुढे हळूहळू कर्मांचे दुःखोदकत्व पटवून देण्याचें काम श्रुति व शास्त्रे करितात. पण ते पटण्यापूर्वी मनुष्याला एक गोष्ट करणे आवश्यक असते. ज्या शास्त्राचे अवलंबन तो करील त्या शास्त्राचे नियम अत्यंत कडकपणे त्याने पाळले पाहिजेत. शास्त्रोक्त नियमांचे यथाशक्ती पालन करण्याचा मनःपूर्वक प्रयत्न करीत राहणे हे एक उत्तम प्रकारचे तप आहे. रानांत जाऊन पञ्चाग्नि साधन वगैरे प्रकारांनीं देहदण्डन करण्यापेक्षां संसारांत राहूनहि मनाला एका विशिष्ट प्रकाराची शिस्त लावण्याचें काम करणे जास्ती महत्त्वाचे व उपयोगी आहे. देहदंडापेक्षां मनःसंयम हा अधिक कल्याणकारी आहे. कोणतेही शास्त्र घ्या. त्याच्या नियमांचे यथाविधि पालन करू लागले असतां, मनावर ताबा ठेवण्याची संवय हळूहळू लागतेच. मनावर ताबा ठेवणे म्हणजेच मनाला विषयपराङ्मुख होण्याचें शिक्षण देणे होय. आणि हीच परमार्थाच्या मार्गाची पहिली पायरी. सारांश, कोणतेही शास्त्र घ्या. त्यानें घालून दिलेल्या नियमांचे बरोबर जर पालन केलें तर तें शेवटीं श्रेयस्कर झाल्यावांचून राहणार नाही. ही श्रीदत्तमहात्म्याच्या ८-११ अध्यायांची शिकवण आहे.

याप्रमाणें जर विचार केला तर आपल्याला दिसून येईल कीं, ज्योतिषशास्त्रदेखील परंपरया श्रेयःसाधक होऊं शकतें. श्रीदत्तमहात्म्यांतील कथांत सांगितलेंच आहे कीं, संगीतविद्या, वास्तुशास्त्र व कामशास्त्र हीं सर्व अंतीं श्रेयःप्राप्तीला कारणीभूत झाली. कामशास्त्र म्हणजे माणसाला विषयलोलुप करणारें शास्त्र असें सामान्यतः समजलें जातें, पण तें बरोबर नाही. कामशास्त्राचें प्रयोजन मोक्ष आहे असें त्या शास्त्राच्या प्रवर्तकांनीं म्हटलें आहे. असो. अशा प्रकारे सर्वथैव हेच समजल्या जाणा-या शास्त्राचें उपादेयत्व जर सिद्ध आहे तर मग ज्योतिष शास्त्राविषयीं या बाबतींत सांगणे नकोच. तें एक वेदांग आहे. आणि जे वेदांचें अंग तें निःश्रेयसप्राप्तीला साधन होऊं शकेलच, यांत शंका बाळगण्याचे कारण नाही.

आतां येथें कांहीं शंका उत्पन्न होण्यासारख्या आहेत. स्वामींनीं या शास्त्राला वेदबाह्य म्हटलें आहे तें वर आरंभीच सांगितले आहे. ज्योतिषशास्त्राला वेदबाह्य कां म्हटलें ? आणि वेदबाह्य असूनही आदरणीय कां मानलें गेलें ? तसेंच वेदबाह्य शास्त्रें श्रेयःप्राप्तीला कारणीभूत होऊं शकतात कां ?

प्रथम वेदबाह्य म्हणजे काय याचा विचार करू. पदशः याचा अर्थ केला तर वेदाबाहेरील असा अर्थ होतो. 'मंत्र ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' या व्याख्येप्रमाणे, संहिता, ब्राह्मणं व उपनिषदं यांव्यतिरिक्त ग्रंथ असा अर्थ होऊं शकतो पण इतका संकुचित अर्थ कोणी करीत नाही. वेदांशी अविरुधी असे आपले सर्व ग्रंथ वेदबाह्य समजले जात नाहीत; तर वेदांना विरोध करणारीं शास्त्रं तीं वेदबाह्य असा सर्वसामान्य समज आहे. अशीं वेदबाह्य शास्त्रं भारतीयांनी तसेंच भारताबाहेरच्यांनी लिहिलेली वेदबाह्य होत. थोडेसे निराळ्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे, वेदोक्त धर्माशी व तत्त्वज्ञानाशी ज्यांचा विरोध आहे त्यांची शास्त्रं वेदबाह्य होत.

इतकें निश्चित झाल्यावर पुढचा प्रश्न असा : वेदविरोधी शास्त्रं, परंपरया कां होईना, निःश्रेयसाला हेतु व म्हणून आदरणीय होऊं शकतात कां ? आपला धर्म याला, निःसंदिग्धपणें होकारार्थी उत्तर देत आहे. पूर्वी याचें विवेचन अन्यत्र केलें आहे. थोडक्यात सांगावयाचें म्हणजे असें : अत्यंत वेदबाह्य असें कुराण किंवा बायबल घ्या. त्यांतही एक गोष्ट मूलभूत आहे. ज्या ईश्वरानें तो धर्म शिकविला त्याच्यावर श्रद्धा ठेवून त्या शिकवणीप्रमाणें वागा. दुस-या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे जगाचा कर्ता कोणी ईश्वर (नांवाची एक महासत्ता) आहे आणि त्याच्या आज्ञेप्रमाणें चालणें हें आपलें कर्तव्य आहे ही जाणीव मनुष्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होते. अशी जाणीव उत्पन्न होणें ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे. अल्पबुद्धी मनुष्याला आपल्या मानवी बुद्धीचें अल्पत्व पटून जगत्रियंता जो ईश्वर त्याच्या इच्छेकडे वळण्याची प्रवृत्ति मनुष्यांत उत्पन्न होणें ही पहिली पायरी होय. ती पायरी चाढल्यावर पुढें हळूहळू पुढील पाय-या चढण्याचें सामर्थ्य व बुद्धी ईश्वर देतो. 'ददामि बुद्धियोगं तम्' या गीतावचनाचा असा व्यापक अर्थ लावतां येतो. अशाच रीतीनें 'स्वधर्मं निधनं श्रेयः' हें गीतावचनही सर्वांना लागू पडेल अशा अर्थानें घेतलें पाहिजे. वर जीं श्रीदत्तमाहात्म्यांतलीं उदाहरणें दिली आहेत त्यांतही हेंच तत्त्व आहे. तुम्ही कोणताही धर्म वा दर्शन घ्या. त्याच्या नियमाप्रमाणें जर तुम्ही वागलांत तर शेवटीं तुम्हांला निःश्रेयसप्राप्ती झाल्याशिवाय राहणार नाही, हा आपल्या हिंदु धर्माचा ठाम सिद्धान्त आहे. ही उदारता, लोकसंग्रहवृत्ति इतर कोणत्याही धर्मांत नाही. असें असतां जातीयता म्हणून हिंदुत्वाविषयीं असहिष्णुता दाखविणें हा मोठाच अन्याय आहे. असो. या दृष्टीनें विचार केल्यास ज्योतिषशास्त्र वेदबाह्य असूनही आदरणीय कसें आहे तें पाहूं.

ज्योतिःशास्त्राला वेदबाह्य म्हणणें आपाततः बरोबर दिसत नाही. कारण, वेदांच्या सहा अंगांपैकी एक अंग ज्योतिष आहे; आणि अंगाला बाह्य कसें म्हणतां येईल ? तें नुसतें एक अंग नसून प्रधान अंग आहे असेंही म्हटलें आहे. 'सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम्' याप्रमाणें ज्योतिष हें सर्व वेदांमध्ये भूधन्य आहे. 'यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा। तद्वद्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम्।' ज्योतिषशास्त्राला इतकें जें महत्त्व देण्यांत आलें आहे त्याला एक कारण आहे. ज्योतिःशास्त्राचे प्रयोजन काय आहे तें समजले म्हणजे ते लक्षांत येईल. 'वेदा हि यथार्थमभिप्रवृत्ता यज्ञाश्च ते कालविधानपूर्वाः। तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद सवेद यज्ञान्।' ज्योतिष हे कालविधानशास्त्र आहे म्हणून वेदांना त्याची आवश्यकता आहे. कारण, वेद हे लोकांनीं यज्ञादि कर्मे करावीं म्हणून प्रवृत्त झाले आहेत. आणि हीं यज्ञादिकृत्यें यथोक्तकालींच केलीं गेलीं पाहिजेत. तेथें कालविपर्यासाचा दोष उत्पन्न होतां कामा नये, म्हणून बरोबर कालज्ञान करून घेतलें पाहिजे. हें ज्ञान करून देणारें शास्त्र तें कालविधानशास्त्र म्हणजेच ज्योतिषशास्त्र. हें कालविधान जो जाणतो तोच यज्ञाला बरोबर साग्र जाणू शकातो; आणि अशा त-हेने यज्ञाला जाणतो तोच खरा वेदज्ञ. ज्योतिःशास्त्राला इतकें महत्त्व असल्यामुळें त्याला 'मूर्धनि स्थितम्' (पहिल्या प्रतीचें, सर्वश्रेष्ठ) म्हणणे युक्तच होय. वेदोक्त कर्मे ज्या काळीं करावयाला सांगितली असतील

त्याच समर्थी बरोबर ती झाली पाहिजेत. जर झाली नाहीत तर ती कालभेददोषाने मु(यु)क्त होतात व ज्या फलांची प्राप्ती होईल असे विधान असते त्या फलाची प्राप्ती होत नाही. या विषयासंबंधाचे महर्षि गौतमप्रणीत न्यायसूत्रे अ. २ आ. १ सू. ५८-६१ व त्यावरील वात्स्यायनभाष्य ही पाहण्यासारखी आहेत. सूत्र ५८ मध्ये पूर्वपक्षी म्हणतो की, वेद अप्रमाण आहेत. कारण, ते अनृत, व्याघात व पुनरुक्ती या दोषांनी व्याप्त आहेत. तेव्हा सिद्धान्ती उत्तर देतो की, तू म्हणतोस तें बरोबर नाही. पुत्रकामेष्टी केल्याने पुत्रप्राप्ती होते असे वेदाने सांगितले आहे. पण व्यवहारांत कित्येकदा दिसून येते की, ती इष्ट करूनही इष्ट फलप्राप्ती होत नाही. म्हणून पुत्रकामेष्टी विधानावर अनृतत्वाचा (खोटेपणाचा) दोष येतो असे तू म्हणतेस पण तें योग्य नाही. उक्त फलप्राप्ती झाली नाही तर त्याला कांही कारणे असतात ती तू लक्षांत घेत नाहीस. वेदोक्त कर्म करतांना वेदोक्त विधानाचे कांटेकोरपणाने पालन झाले तरच त्याचे सांगितलेले फळ मिळते. यत्किंचितही तफावत पडेल तर वैगुण्य उत्पन्न होते व फलप्राप्ति हेत नाही. मुख्यतः हे वैगुण्य तीन प्रकारचे आहे (सू. ५९) कर्मविषयक, कर्तृविषयक आणि साधनविषयक. कर्म सांगितलेल्या विधीप्रमाणेच बरोबर झाले पाहिजे. चुकल्यास दोष उत्पन्न होतो. कर्ता, योग्य अधिकारी, जाणता व पवित्र आचरणाचा पाहिजे. वर्णाश्रमधर्म पाळणारा पाहिजे. कर्म करणारा पुरोहित विद्वान् व शुद्ध मंत्रोच्चार करणारा पाहिजे. कर्माची साधने जी वापरायची, तीही चांगली पाहिजेत. इतकेच नव्हे तर न्याय्य मार्गाने मिळवलेली पाहिजेत. नाहीतर ती दोष उत्पन्न करतात. उदाहरणार्थ, चोरी करून, लांचलुचपत करून, अथवा काळाबाजार करून मिळालेला पैसा दूषित असतो. अशा पैशाची दक्षिणा व त्या पैशाने मिळविलेली साधने ही सर्व दूषित होत, व म्हणून अशी साधने वापरल्यास कर्म दूषित होते व इष्ट फलप्राप्ती होत नाही. आणखी एक दोष आहे तो म्हणजे कालभेद. ज्या वेळी जे कर्म करण्यास सांगितले आहे त्याच वेळी ते कर्म झाले पाहिजे, न झाल्यास त्याचे फलदातृत्व नष्ट होते. श्राद्धाला अपराणहकाळ उक्त आहे. पण हल्ली दिसण्यांत येते, ऑफिसांत अकरा वाजतां गेले पाहिजे म्हणून नऊ वाजतांच श्राद्धविधि उरकून टाकला जातो. असो. हा कालभेदाचा दोष उत्पन्न होऊं नये म्हणून ज्योतिषाची प्रवृत्ती आहे. या कालभेददोषाचा उल्लेख सूत्र ६१ मध्ये आहे.

असे जर आहे तर स्वामीमहाराजांनी या शास्त्राला वेदबाह्य कां म्हटले? त्याची कारणमीमांसा थोडक्यांत खालीलप्रमाणे असावी असे वाटते. आपण हल्ली ज्याला ज्योतिषशास्त्र म्हणतो त्याचे प्राचीनकाळीं तीन विभाग मानीत असत. १.सिद्धान्त, २.संहिता व ३.होरा. वराहमिहिराने जी नांवे दिली आहेत ती थोडीशी वेगळी आहेत. पण आपल्याला सध्यां दुस-या एक प्रकारचे विभागीकरण सोईचे आहे. १. ज्योतिर्गणित व २. फलज्योतिष असे दोन विभाग स्थूलपणे पाडतां येतात. सूर्य, चंद्र व इतर पंचग्रही यांचे गतिस्थितिज्ञान जे शास्त्र देते ते ज्योतिर्गणितशास्त्र; व एखाद्या विशिष्ट वेळी जी ग्रहस्थिती आकाशांत असते तिला आधारभूत समजून तिच्या योगाने भूत व भावी गोष्टींचे ज्ञान कसें करून घ्यावे ते शिकविणारे शास्त्र ते फलज्योतिषशास्त्र. वराहमिहिराने याला होराशास्त्र असे नांव दिले आहे. प्रश्नज्योतिषाला हल्ली होराशास्त्र म्हणण्याचा प्रघात आहे. स्वामिमहाराजांचे प्रस्तुत 'पंचपाक्षिक' हे प्रश्नज्योतिषाचे म्हणजे हल्लीच्या होराशास्त्राचे पुस्तक आहे. या दोनही विभागांत खगोलीय ग्रहस्थितीचे ज्ञान आवश्यक आहे. ती समजण्याकरितां ते ग्रह ज्या खगोलीय वृत्तांतून फिरतात त्या वृत्ताचे भाग पाडले पाहिजेत. म्हणजे कोणता ग्रह कोणत्या विभागांत केव्हां येतो ते गणिताच्या आधाराने काढतां येते. त्या वृत्ताला क्रांतिवृत्त म्हणतात. क्रांतिवृत्ताचे विभाग दोन प्रकारांनी केले गेले आहेत.

या विभागीकरणकरितां चंद्रसूर्यांच्या भ्रमणांचा आधार घेतला आहे. क्रान्तिवृत्तांत एक संपूर्ण भ्रमण करण्याला चन्द्राला जवळजवळ २७ दिवस लागतात. त्याला अनुसरून क्रान्तिवृत्ताचे २९ विभाग कल्पिले आणि त्या त्या विभागांत जी एखादी विशिष्ट तारा अथवा जो तारकासमूह आहे तिचें अथवा त्याचें नांव त्या विभागाला दिलें. जसे, अश्विनी नक्षत्र म्हणजे अश्विनी नांवाचा तारकासमूह असलेला क्रान्तिवृत्ताचा सत्ताविसावा भाग; ते विभागात्मक अश्विनी नक्षत्र. ही एक नक्षत्रांवर आधारलेली विभागात्मक पद्धति दुसरी पद्धति आहे. ती राशि नांवाच्या विभागावर आधारलेली आहे. सूर्याचे जे क्रान्तिवृत्तांतले एक संपूर्ण भ्रमण त्याला अनुसरून क्रान्तिवृत्ताचे भाग कल्पिले आहेत. सूर्य बारा महिन्यांत एक पूर्ण भ्रमण करितो. त्याला जमणारे असे या वृत्ताचे बारा भाग कल्पिले आहेत; तेच बारा राशि होत. क्रान्तिवृत्ताचे याप्रमाणें जे राश्यात्मक विभाग आहेत त्यांचा सूर्याच्या भ्रमणाशी संबंध आहे.

आपल्या सध्यांच्या भारतीय ज्योतिःशास्त्रांत हे दोन्ही प्रकार उपयोगांत आणले जातात. पण प्राचीन काळी-वैदिक काळी - असें नव्हतें. आतां प्रचारांत असलेल्या गोष्टींपैकीं कांहीं प्राचीनकाळापासून बुद्ध्याच्या कालापर्यंत म्हणजे आजपासून सुमारे २५०० वर्षांपूर्वी प्रचारांत नव्हत्या. पञ्चाङ्गातली पांच अङ्गो म्हणजे तिथि, वार, नक्षत्र, योग व करण ही होत. यापैकी वार व आपण सध्यां मानतो ते योग, पूर्वी आपल्यांत नव्हते; त्याप्रमाणेच पूर्वी राशिहि आपल्यांत नव्हत्या. म्हणजे, आपली प्राचीन वैदिक कालांतली ज्योतिःशास्त्राची पद्धति नक्षत्रात्मक विभागावर आधारलेली होती. राश्यात्मक विभागावरची नव्हती. आपलें नाक्षत्रज्योतिष होतें; राशिज्योतिष नव्हते. तसेंच अयनचलनाचे ज्ञान वराहमिहिरकाली होते; पण त्या चलनाची गति किती ते माहीत नव्हते; म्हणजे अयनांशाची कल्पना नव्हती. हॉमेल नांवाचा एक जर्मन पंडित म्हणतो की, 'आपले कालविभागकल्पन मूळचे बाबिलोनी आहे. सात दिवसांचा आठवडा, वारांना दिलेलीं ग्रहांची नांवे व कालविभागार्थ तासांची व महिन्यांची योजना, या सर्व गोष्टी मुळांत बाबिलोनी लोकांपासून उसन्या घेतल्या आहेत.' महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, विभाग ५ वा, विज्ञानेतिहास, पृ.३२५ अ. 'पञ्च सिद्धान्तिका' या ग्रंथाला एक प्रस्तावना लिहिली आहे. तिच्यांत ग्रीक लोकांपासून आपण कोणकोणत्या गोष्टी घेतल्या ते ब-याच विस्ताराने सांगितले आहे. हे सगळें तपशीलवार सांगण्याचे हे स्थळ नव्हे. पण सांगण्याचा सारांश इतकाच की, हल्लीचे आपले ज्योतिर्गणित क्रान्तिवृत्ताच्या राश्यात्मक विभागाला अनुसरून आहे; पण ते सर्व आपण पाश्चात्यांकडून घेतलेले आहे. वेदाङ्गज्योतिषांत ते नाही; त्यांतील गणित विभागात्मक नक्षत्रानुसारी आहे. या दृष्टीने पाहिले म्हणजे म्हणणे भाग आहे की आपले हल्लीचे ज्योतिर्गणित 'वेदबाह्य', वेदांबाहेरचे वेदांत नसलेले असे आहे.

हे ज्योतिर्गणिताबद्दल झालें. फलज्योतिषाबाबतहि अशीच परिस्थिती आहे. वेदांमध्ये नक्षत्रांच्या शुभाशुभफलदायित्वाबद्दलचे उल्लेख आहेत. तसेच मुहूर्तांच्या शुभाशुभत्वाबद्दलचेहि उल्लेख आहेत. महाभारत-रामायणांतूनहि हे सर्व सांपडते. म्हणजे फलज्योतिषाची कल्पना कांहीं एका विशिष्ट प्रकारची वैदिक काळापासून आपल्यांत प्रचलित आहे हे निर्विवाद.

पण आपली सध्यांची जी फलज्योतिषाची कल्पना आहे तिच्याशी या प्राचीन कल्पनेची तुलना केली तर दोन महत्त्वाचे फरक दिसून येतात. एक तर असे की नुकतेच वर सांगितल्याप्रमाणे शुभाशुभत्व नक्षत्रांच्या ठायी मानलेले आहे; राशीच्या बदलचे ते नाही. याच्याच अनुषङ्गाने दुसरा एक फरक दिसून येतो तो हा - सध्यांच्या ज्योतिषांत ग्रहांना राश्यधिपत्व दिललें आहे व तदनुसारहि ग्रहांच्या शुभाशुभत्वांत थोडीफार तफावत पडत असते. वैदिक काळी ग्रहांचे शुभाशुभत्व मानले जात नव्हते; पण महाभारतकाळी

ते होते; तरी पण, ते नक्षत्रविषयक होते; राशिविषयक नव्हते. अर्वाचीन फलज्योतिष आणि प्राचीन फलज्योतिष यांच्यांतला हा पहिला महत्त्वाचा फरक.

दुसराहि एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. फलज्योतिष म्हटले म्हणजे कुण्डलीवरून होणारे गत व आगामी गोष्टींचे ज्ञान, असे एकदम आपल्या मनांत येते. एखादे विशिष्ट वेळी - मग ती प्रश्नवेळा असो अगर जन्मवेळा असो, खगोलीय ग्रहस्थिति कशी आहे ती दाखविणारा आरसा म्हणजे कुण्डली. ग्रहांच्या भ्रमणमार्गाचे - क्रान्तिवृत्ताचे - बारा भाग, राशि नांवाचे कल्पिलेले आहेत असे वर सांगितले आहेच; त्याला अनुसरून, एक विशिष्ट पद्धतीने बारा भावांची कुण्डली मांडावयाची व तिच्यांत कोणता ग्रह त्या इष्ट वेळी कोणत्या राशीत आहे ते दर्शवावयाचे. या कुण्डलीवरून त्या इष्ट वेळेनंतर घडून येणा-या गोष्टींचे ज्ञान करून देणारे शास्त्र ते फलज्योतिष, अशी आपली सामान्य कल्पना आहे. असल्या प्रकारचे फलज्योतिष वेदकाळी, राशी तर नव्हत्याच; पण नक्षत्रांच्या आधारे सुद्धा कुण्डली मांडून गतागतांचे ज्ञान करून घेण्याची पद्धति प्रचारांत नव्हती. फक्त नक्षत्रांच्या शुभाशुभात्वाविषयी कांहीं कल्पना होत्या.

एवढ्यावरून दिसून येईल की, अर्वाचीन फलज्योतिषहि 'वेदबाह्य' च होय. म्हणून, स्वामिमहाराजांनी अर्वाचीन ज्योतिःशास्त्राला 'वेदबाह्य' म्हटले आहे. ते अगदी बरोबर आहे, असे वाटते.

आपलेकडे या दोन्ही प्रकारच्या ज्योतिषावर पुष्कळ साहित्य उपलब्ध आहे. त्यांत अगदी पहिला, म्हणजे सर्वांत प्राचीन ग्रंथकर्ता वराहमिहिराचार्य होय. त्याने या शास्त्राच्या वेदबाह्यत्वाची स्पष्ट कबूली दिली आहे. तो म्हणतो, म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम्। ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्देवविद्विजः।।' (बृहत्संहिता अ. श्लो.) श्लोकार्थ स्पष्ट आहे. 'पञ्चसिद्धांतिकेंतल्या 'रोमन' व 'पौलिश' सिद्धांतांतलीं मूलतत्त्वे उघडपणे पाश्चात्य आहेत.' 'बृहज्जातकांतील पुष्कळ पारिभाषिक शब्द ग्रीक व रोमन भाषांतून घेतलेले आहेत. असे शब्द जवळजवळ ३०-३५ तरी आहेत. कोणा यवनाचार्याचा उल्लेख तो ठिकठिकाणी करतो. इतरहि ब-याच बारीकसारीक गोष्टी आहेत. तो सर्व तपशील येथे देण्याचे कारण नाही. सारांश इतकाच की, हे शास्त्र आपण पाश्चात्यांपासून घेतले आहे, असे वराहमिहिराच्या ग्रंथावरून स्पष्टतया कळून येते.

वराहमिहिरानंतरचा ग्रंथकर्ता सारावलिकार कल्याणवर्मा; त्यानेहि म्हटले आहे की, हे शास्त्र यवनांपासून आपण घेतले आहे. असो.

याप्रमाणे वेदबाह्य असलेले हे शास्त्र 'आदरणीय' कसे ? असा प्रश्न उत्पन्न करून स्वामिमहाराजांनी त्याचे उत्तर दिले आहे ते मूळांतच पहावे. माझ्या मते त्याचा खुलासा दुस-या एका रीतीनेहि होऊ शकतो.

प्राचीन काळापासून आपल्यांत चालत आलेल्या शास्त्रांचा उगम कोठे असावा याविषयी जेव्हां चर्चा चालते तेव्हां मताची दोन टोके दिसून येतात. असल्या चर्चेत ऐतिहासिक दृष्टीची आवश्यकता असते. ऐतिहासिक दृष्टीने संशोधन करण्याचे आपण पाश्चात्यांकडूनच शिकलो आहोत, हे कबूल केले पाहिजे. पण आपल्या शास्त्रांचा ऐतिहासिक दृष्टीने शोध करतांना पाश्चात्यांचा असा एक पूर्वग्रह झालेला आहे की, भारतीय आर्य बाहेरून भारतांत आल्यास सुमारे ४००० वर्षांहून जास्ती वर्षे झाली नाहीत. म्हणून त्यांची सर्व शास्त्रे इ.स. पूर्वी २०००-१५०० हून प्राचीन नाहीत. तसेच या बहुतेक शास्त्रांची मूलतत्त्वे पाश्चात्यांपासून अथवा अनार्यांपासून घेऊन पुढे त्यांची वाढ आर्यांनी केली. संस्कृत भाषा ही व्यवहारांतली व बोलण्यांतली नव्हती; तिचे मूळ अनार्यांच्या प्राकृत भाषांत असून, तिला ग्रंथस्थ करतांना प्रौढ रूप दिल्यामुळे तिला संस्कृत (म्ह. सुधारलेली) असे म्हटले; इतक्याहि पल्ल्यापर्यंत जाणारे संशोधक

आहेत. असल्या आत्यन्तिक (Extreme) मताची उलट दिशेने प्रतिक्रिया होणेहि निसर्गप्राप्तच होते व त्याप्रमाणे ते झालेहि आहे. आपल्याकडील कांही विद्वान अगदी याच्या उलट प्रतिपादन करतात. भारतीय आर्य हे बाहेरून आलेले नाहीत; आणि संस्कृत वाङ्मय ४००० वर्षांपेक्षां पुष्कळच प्रचीन आहे; इतकेच नव्हे तर सर्व शास्त्रांचे मूलस्थान भारत वर्षच आहे. या वादांत उतरण्याचे आपल्याला प्रयोजन नाही. पण ज्योतिषशास्त्रापुरते सांगावयाचे म्हणजे, या शास्त्राच्या उगमस्थानाविषयीच्या वादांत हल्ली हे दोन्ही अतिरेकी प्रकार दिसून येतात. पण प्राचीन काळचे आपले शास्त्रज्ञ पण्डित अधिक विवेकी व गुणग्राहक होते असें मला दाखवून द्यावयाचे आहे.

चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला यांत आपल्या पूर्वजांनी पुष्कळ प्रगति केली होती, हे खरेच; पण त्याबरोबर ते हेहि समजून होते की आर्यतर लोकांनीहि कांही काही बाबतींत जास्त प्रगति केली आहे. त्या विषयांत त्यांचे ज्ञान आपल्याहून जास्ती होते. म्हणून तितक्यापुरते त्यांना 'अभियुक्ततर' म्हटलें आहे व त्यांच्या शब्दांना अधिक प्रमाणभूत मानले आहे. या माझ्या म्हणण्याला एक अति प्राचीन आधार आहे तो पूर्वमीमांसा भाष्यकार शबरस्वामींचा त्यांच्या भाष्यांतील अध्याय १, पाद ३ मधील अधिकरणें ५, ६ हीं प्रस्तुत प्रकरणें खास वाचण्यासारखीं आहेत. तीं हीं:-

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥८॥

यवमयश्चरुः, वाराही उपानहौ, वैतसे कटे प्राजापत्यान् संचिनोतीति यववराहवेतशब्दान् समामनन्ति । तत्र कचिदीर्घशूकेषु यवशब्दं प्रयुजन्ते, केचित् प्रियङ्गुषु । वराहशब्दं केचित् शूकरे, केचित् कृष्णशकुनी । वेतस शब्दं केचित् वज्जुलके, केचिज्जम्ब्वाम् । तत्रोभयथा पदार्थावगमाद्विकल्पः ॥८॥ पूर्वपक्षः ॥

शास्त्रस्था वा तत्रिमित्तत्वात् ॥९॥

वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यवशब्दो यदि दीर्घशूकेषु सादृश्यात् प्रियङ्गुषु भविष्यति । यदि प्रियङ्गुषु, सादृश्याद्येषु । किं सादृश्यात् । पूर्वसस्ये क्षीणे दीर्घशूकाः प्रियङ्गवश्चैतत् तयोः सादृश्यम् । कः पुनरत्र निश्चयः । यः शास्त्रस्थानां स शब्दार्थः । के शास्त्रस्थाः । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृति शब्देषु वेदेषु च । तेन शिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे । ते ह्येवं समामनन्ति यवमयेषु करम्भापात्रेषु विहितेषु वाक्यशेषं, यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथै ते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति दीर्घशूकान् यवान् दर्शयति वेदः । वेदे दर्शनात् अविच्छिन्नपारंपर्यो दीर्घशूकेषु यवशब्द इति गम्यते । तस्मात् प्रियङ्गुषु गौणः । तस्मात् दीर्घशूकानां पुरोडाशः कर्तव्यः । तस्माद्गराहं गावोऽनुधावन्तीति शूकरे वराहशब्दं दर्शयति, अप्सुजो वेतस इति वज्जुले वेतसशब्दम् । शूकरं हि गावोऽनुधावन्ति । वज्जुलोऽप्सु जायते । जम्बुवृक्षःस्थले, गिरिनदीषु वा ॥९॥

सिद्धान्तः ॥ ॥शास्त्रसिद्धपदार्थं प्रामाण्याधिकरणम् ॥५॥

चोदितं तु प्रतीयेता विरोधात् प्रमाणेन ॥ १० ॥'

अथ यान् शब्दान् आर्या न कस्मिंश्चिदर्थे आचरन्ति, म्लेच्छास्तु कस्मिंश्चित् प्रयुज्यन्ते; यथा, पिक नेम सत तामरसादिशब्दास्तेषु सन्देहः । किं निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः कल्पितव्यः, उत यत्र म्लेच्छा आचरन्ति स शब्दार्थ इति ॥ शिष्टाचारस्य प्रामाण्यमुक्तम्, नाशिष्टस्मृतेः । तस्मान्निगमादिवशेनार्थकल्पना । निगमादीनां चैवमर्थवत्ता भविष्यति । अनभियोगश्च शब्दार्थेष्वशिष्टानाम्, अभियोगश्चेतरेषांम् । तस्माद्धातुतोऽर्थः कल्पितव्य इत्येवं प्राप्ते, ब्रूमः । चोदितमशिष्टैरपि शिष्टानवगतं प्रतीयेत्, यत् प्रमाणेनाविरुद्धं तदवगम्यमानं न न्याय्यं त्यक्तम् । यत्तु शिष्टाचारः प्रमाणमिति, तत्

प्रत्यक्षानवगतेऽर्थे यत्त्वभियुक्ताः शब्दार्थेषु शिष्टा इति। तत्रोच्यते अभियुक्ततराः पक्षिणां पोषणे बन्धने च म्लेच्छाः। यत्तु, निगमनिरुक्तव्याकरणानामर्थवत्तेति। तत्रैषामर्थवत्ता भविष्यति, न यत्र म्लेच्छैरप्यवगतःशब्दार्थः। अपि च निगमाऽऽदिभिरर्थे कल्प्यमाने अव्यवस्थितः शब्दार्थो भवेत्। तत्राऽनिश्चयः स्यात्। तस्मात् पिक इति कोकिलो ग्राह्यः, नेमोऽर्द्धं, तामरसं पद्मं, सत इति दारुमयं पात्रं, परिमंडलं शतच्छिद्रम् ॥१०॥ म्लेच्छप्रसिद्धार्थं प्रामाण्याधिकरणम् ॥६॥

अ. १ पाद ३, अधिकरण ५ शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥

या अधिकरणाचा सारांश असा :- आर्यांच्या भाषेत कांहीं शब्दांना एकाहून अधिक अर्थ असल्याचे दिसून येते. तसले शब्द जर वेदांत आले तर कोणता अर्थ घ्यावा तें वैकल्पिक असलें पाहिजे. जसें, वराहशब्द. त्याचा अर्थ कांहीं लोक, 'डुक्कर' असा करतात. तर, कांहींच्या मते, त्याचा अर्थ 'कृष्णपशी' असा आहे. म्हणून हा शब्द जिथें वापरला असेल तिथे हे दोन्ही अर्थ घ्यावेत. असा जर कोणी पूर्वपक्ष केला तर त्याला सिद्धान्ती उत्तर देतो :- हें म्हणणें बरोबर नाही. शब्दांना अनेकार्थकत्व अनेक कारणांनी असूं शकते. पण, त्याचा खरा अर्थ ठरविणारे कोण ? शास्त्रस्थ कुणाला म्हणावें ? शिष्टांना. त्यांची वेदशब्दांच्या व्यवहाराबद्दलची स्मृति अविच्छिन्न असते. म्हणून ते शब्दाचा जो सांगितला तोच अर्थ घेतला पाहिजे. वराहशब्दाचे अनेक अर्थ जरी असले तरी शिष्टांना मान्य अर्थ 'डुक्कर' असा म्हणून तो अर्थ प्रमाण मानला पाहिजे.

अर्थांच्या भाषेत जर अनेकार्थक शब्द आले तर त्यांचा, शास्त्रस्थ अथवा शिष्ट जो अर्थ करतात तो अर्थ घेणें युक्त होय असा या अधिकरणाचा सारांश आहे. येथें एक प्रश्न उपस्थित होण्यासारखा आहे. ज्योतिःशास्त्र हा जो आपला विषय ह्याशी या अधिकरणाचा संबंध काय ? त्याचें उत्तर असें :- अर्वाचीन फलज्योतिषशास्त्रांत जे पारिभाषिक शब्द आहेत ते बहुतेक अनेकार्थक आहेत. त्यांचा शास्त्रमान्य अर्थ कोणता घ्यावा असा कोणी तर प्रश्न केला तर त्या प्रश्नाचें उत्तर या अधिकरणानें दिलें आहे. उदाहरणार्थ, 'श्रवण' हा शब्द घेऊं. त्याचे अर्थ पुष्कळ आहेत. १. ऐकणें; २. एक प्रकारची व्यक्ति; ३. रामायणांतील एक व्यक्ति; व ४. एका नक्षत्राचें नांव. या चार अर्थांपैकी आपल्याला सध्यां कोणता अर्थ उद्दिष्ट समजावा ? याचें उत्तर या अधिकरणांत दिलें आहे. वेदाङ्गज्योतिषशास्त्रांत जो 'शिष्ट' आहे तो सांगेल तो अर्थ. अर्थात् आपल्याला सध्यां 'श्रवण नक्षत्र' हाच अर्थ घेतला पाहिजे.

हें झालें आर्य शब्दाविषयी. पण आर्यांच्या वापरांत अनार्य शब्दहि होते. त्यांची मीमांसा करणें आतां न्यायतः प्राप्त झालें. ती पुढील सहाव्या अधिकरणांत केली आहे. त्या अधिकरणाचें नांव 'म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम्' आहे.

त्यांत शबरस्वामी सांगतात :- कांहीं शब्द असे आहेत की, ज्यांना आर्य भाषेत कांहीं अर्थ नाही, पण म्लेच्छ लोक कांहीं अमुक अर्थानें त्या शब्दांचा उपयोग करतात. जसें, पिक, नेम, सत, तामरस, इत्यादि शब्द. अशा शब्दांच्या अर्थाविषयीं सन्देह उत्पन्न होतो. आपलेकडे शब्दांचा अर्थ कसा अरावा या बद्दल निगम, निरुक्त व व्याकरण यांच्या साहाय्यानें आपण निर्णय घेतों; त्याप्रमाणें, या म्लेच्छ शब्दांबद्दल निरुक्त व्याकरणादिकांचा आधार घेऊन अर्थनिर्णय करावा, किंवा, म्लेच्छ लोक जेथें जो शब्द ज्या अर्थानें वापरतात तेथें तो शब्द त्याच अर्थानें वापरावा, असे दोन विकल्प संभवतात. अशा ठिकाणीं काय करावें असा प्रश्न 'मागच्या अधिकरणांत सांगितलें आहे कीं शिष्टाचाराला प्रमाण मानलें पाहिजे. आणि

शिष्टांच्या मते निगमनिरुक्तादिकांच्या साहाय्याने अर्थकल्पना केली पाहिजे; तें म्लेच्छाशब्दांबाबत केलें पाहिजे, असा निष्कर्ष काढला पाहिजे' असें म्हणतां येईल काय ?

असें पूर्वपक्षानें म्हटल्यास त्याला सिद्धान्ती उत्तर देतो कीं, हें म्हणणें बरोबर नाही. शिष्टांना माहीत नसलले असे जे शब्द, अशिष्ट वापरतात ते हेयच असतात असें नाही; ते उपादेय होऊं शकतात. केव्हा ? शिष्टांच्या प्रमाणशास्त्राशीं अविरुद्ध असा त्यांचा अर्थ असेल तर. शिष्टाचाराचें प्रमाण केव्हां ? जेव्हां अर्थ प्रत्यक्ष अनवगत असतो तेव्हां. अभियोग करणारे ते शब्दार्थाच्या बाबतीत शिष्ट असे तुम्ही म्हणतां ना ? तर मग आमच्या अभियुक्तांना या बाबतीत कां प्रमाण मानीत नाही ? असें कोणी म्हणेल तर त्याला उत्तर असें कीं, काहीं विषयांत म्लेच्छ हे अधियुक्ततर आहेत :- जसे पक्ष्यांना पकडणें, त्यांचे पोषण करणें, वगैरे. एखाद्या विषयांत म्लेच्छांनाहि अवगत नसलेला शब्द आला तर त्याच्या अर्थाची निश्चिती नियमादिकांच्या आधारें करणें योग्य होईल; पण ज्या विषयांत म्लेच्छांचें प्रावीण्य आहे त्या विषयांत म्लेच्छांनी वापरलेले शब्द, त्यांनी ज्या अर्थानी वापरले आहेत. त्याच अर्थानीं घेतले पाहिजेत. असें केलें नाही तर, शब्दार्थाविषयीं अनवस्था उत्पन्न व्हावयाची. मूळ अर्थ असावा एक, आणि व्युत्पत्तीनें साधलेला अर्थ असावा दुसराच; असा घोटाळा व्हावयाचा. म्हणून अशा ठिकाणी म्लेच्छ जो अर्थ करतात तोच अर्थ प्रमाण मानला पाहिजे. जसें, म्लेच्छ, कोकिल या अर्थी पिक शब्द वापरतात. अर्द्ध या अर्थी नेम; कमलाला ते तामरस म्हणतात. आणि, दारूमय पात्राला सत म्हणतात; त्यांचे हे शब्द आपण त्यांच्याच अर्थानें घेतले पाहिजेत.

या अधिकरणांत जें तत्व प्रतिपादित केलें आहे तदनुसार आपल्यापुढें ज्योतिःशास्त्राचा तो प्रश्न आहे त्याचा विचार करावा. राश्यनुरोधी ज्योतिःशास्त्र पाश्चात्यांत फार पूर्वीपासून प्रचलित आहे. त्यांत त्यांनीं संशोधन पुष्कळच केलें होतें; म्हणून, शबरस्वामींच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, त्यांना या शास्त्रांतील त्यांचीच परिभाषा प्रमाण मानिली पाहिजे. उदाहरणार्थ, मेष शब्द घ्या. आपल्यांत 'मेष' शब्द आहे; पण 'राशि' या अर्थी तो आपल्या प्राचीन वाङ्मयांत कोठेंहि सांपडत नाही. मग 'मेष' म्हणजे, क्रान्तिवृत्ताचा ३० अंशाचा एक विशिष्ट भाग, हा अर्थ कसा आला व त्याला काय प्रामाण्य ? त्याचें उत्तर उघड आहे. क्रान्तिवृत्त, त्याचे भाग व त्यांचीं नांवें ही आपण पाश्चात्यांपासून घेतलीं आहेत; त्यांच्यांत या ३० अंशांच्या विशिष्ट भागाला ग्रीक भाषेत **Krios**, लॅटिन भाषेत **Aries** म्हणतात; आणि या ग्रीक व लॅटिन शब्दांचा अर्थ 'मेष' आहे. म्हणून आपणहि त्या भागाला ग्रीक शब्दार्थाचा वाचक 'मेष' वापरला. याला स्पष्ट आधार वराहमिहिराचा आहे. त्यानें 'मेष' राशिवाचक दुसरा एक शब्द दिला आहे; तो 'क्रिय' आहे (बृहज्जातक अ. १ श्लो. ८) याच श्लोकांत राशिनामांचे जे अपरपर्यायशब्द दिले आहेत, ते बहुतेक ग्रीक-लॅटिन शब्दांचीं उघड उघड रूपान्तरें आहेत. 'क्रिय' हे 'क्रिऑस' याचे संस्कृत रूपान्तर आहे हें स्पष्ट आहे. हीच गोष्ट इतर ब-याच शब्दांची आहे. असो. याप्रमाणें परदेशी लोक ज्या शास्त्रांत अभियुक्ततर आहेत त्यांतले त्यांचे शब्द जर आपण घेतले तर त्यांत काहीं दोष नाही. फक्त एकच विचार करावयाचा असतो. ते आपल्या शास्त्रांशीं अविरुद्धी असले पाहिजेत, म्हणजे त्यांचा स्वीकार करण्यास हरकत नाही.

प्रस्तुत ज्योतिःशास्त्र वेदबाह्य असलें तरी आदरणीय कसें आहे याचा येथवर विचार झाला. कित्येकांस या सर्व ऊहापोहाची कांहीं खास जरूर नव्हती असें वाटेल. कारण स्वामीमहाराज म्हणजे आधुनिक काळचे एक ऋषिच होत; आणि अशांचीं वचनें अशास्त्रीय व अग्रमाण कधींही नसतात. 'अनर्ध

राघवांत या संबंधांत एक सुंदर उदाहरण आहे. विश्वामित्राने रामलक्ष्मणांना आपल्या आश्रमांत नेले. नंतर सुबाहुमारीच ताडकांनी आक्रमण केले तेव्हा विश्वामित्र म्हणले, 'सुबाहुमुख्यैः सममाततायिभिर्गृहाण चापं निगृहाण ताडकाम् ।।' (अ. ३.५६) तेव्हा रामाला घृणा उत्पन्न झाली व स्त्री-निग्रह कसा करावा याचा तो विचार करू लागला; तेव्हा लक्ष्मण स्वगत म्हणतो 'हा राम विचारांत कां पडला आहे; विश्वामित्रासारख्या ऋषीची वाणी शास्त्रविरोधी आदेश कधीही देणार नाही.' 'मीमांसते किमार्योऽयं कौशिकेऽप्यनपशासति' ५८(शास्त्रं ऋषींच्या वचनालाच अनुसरतात.) अशाच अर्थाचे 'उत्तर रामचरितांतले वचन प्रसिद्धच आहे - 'ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति' याप्रमाणे पाहतां स्वामीमहाराजांच्या म्हणण्याला इतर आधार देण्याची जरूर नाही. असे म्हणणारांना थोडक्यांत उत्तर असे :- अलीकडे ऐतिहासिक दृष्टीने विचार करून मीमांसा करण्याची जी एक पद्धति निघाली आहे तिचाहि अवलंब करून जर आपल्या शास्त्रांचे समर्थन करतां आले तर आपल्या शास्त्रप्रामाण्याचा पाया अधिक दृढमूल होतो असे मला वाटते. ऐतिहासिक आधार मिळाला नाही तर शास्त्रप्रामाण्य बाधित होते असे नाही; पण, तसा आधार जर मिळत असेल तर तो घेऊन आपल्या शास्त्रांना बळकटी आणतां येत असेल तर हरकत कोणती ? उलट, तें इष्टच आहे. आधुनिक चिकित्सकांच्या दृष्टीनेहि शास्त्रांतला उणेपणा दूर झाल्याचें सिद्ध होईल. असो.

वेदबाह्यत्व असून आदरणीयत्व कसे याचें विवेचन येथवर झालें आतां शेवटचा एक मुद्दा राहिला आहे. त्याचें स्पष्टीकरण थोडक्यांत करून आवरतें घ्यावयाचें आहे. तो मुद्दा हा. आरंभी सांगितलें आहे की, सर्व शास्त्रें, वेदानुसारी व इतर सर्व साक्षात् अथवा परंपरया ब्रह्मप्राप्तीला साधनीभूत होऊं शकतात. त्यांतहि ज्योतिषशास्त्र हें वेदाङ्ग आहे, वेद हे धर्म शिकवितात, आणि धर्म हा अभ्युदय आणि निःश्रेयस यांना हेतू आहे; म्हणून न्यायतः प्राप्त होतें की, ज्योतिःशास्त्रहि ब्रह्मप्राप्तीला-साक्षात् नव्हे पण, परंपरया कारणीभूत असलें पाहिजे. तें कसे तें थोडक्यांत दाखविलें पाहिजे.

धर्म शिकविणा-या आपल्या वेदविद्येचें एक खास वैशिष्ट्य आहे, तें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. धर्माचें साध्य अभ्युदय आणि निःश्रेयस् या साध्यांचें साधन जो धर्म त्याच्यांत तीन गोष्टींचा अंतर्भाव केला आहे. मंत्रज्ञान, ज्योतिर्ज्ञान आणि ओषधिज्ञान. प्राचीन काळापासून या तिहींच्या परस्पर निकट संबंधाचें ज्ञान आमच्या पूर्वजांना होतें. अथर्ववेदांत याला भरपूर पुरावा सांपडतो. असो. या तिहींपैकी मंत्रज्ञान व ओषधिज्ञान या दोहोंविषयी लिहिणें सध्यां अप्रस्तुत होय. पण, वेदविद्येशीं ज्योतिर्ज्ञान कसे संलग्न झालें आहे तें थोडक्यांत दाखविण्यासारखें आहे.

प्रथम ज्योतिर्ज्ञान हें अभ्युदयाला कसे उपकारक आहे तें पाहा.

तैत्तिरीय संहितेंत बरीच आशीं वचनें आहेत की ज्यांत आधान, आलंभस व दीक्षा हीं कामें केव्हां करावीत तें सांगितलें आहे. त्यांपैकी कांहीं वचनें येथें उद्धृत करतां.

पुनर्वस्वोरादधीत ।।

वसन्ते प्रातस्त्रीन् ललामानालभेत् ।।

ग्रीष्मे मध्यन्दिने त्रीन् शितिवारान् ।।

शरदि अपराणहे त्रीन् शितिवारान् ।।

एकाष्टकायां दीक्षेरन् ।।

साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते । फाल्गुनी पूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत्संवत्सरस्थ ।। वगैरे.

दीक्षादि कृत्ये यथाविधि करण्याकरितां ज्योतिर्ज्ञानाची आवश्यकता आहे. हें या वाक्यावरून सिद्ध होतें.

हें झालें ज्योतिर्गणिताविषयीं. फलज्योतिषाचेंहि बीज वेदांत आहे. अमुक नक्षत्रावर आधान केल्यास अमुक फळ मिळतें, असे स्पष्ट निर्देश तैत्तिरीय ब्राह्मणंत आहेत. 'कृत्तिकासु अग्निमादधीत। एतद्वा अग्नेर्नक्षत्रम्। यत्कृत्तिकाः।' असें सांगून पुढें म्हटलें आहे कीं, हें अग्निदेवताक नक्षत्र असल्यामुळें या नक्षत्रावर आधान करणाराचें अग्नीनें नुकसान होतें म्हणून लगेच पुढें सांगतात, यो रोहिण्यामग्निमाधत्ते। ऋध्नोत्येव। पुनर्वस्वोरग्निमादधीत। पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते। यः कामयेत मगीस्यामिति। स उत्तरयोः फाल्गुन्योरग्निमादधीत। चित्रायामग्निमादधीत। अवकीर्यैव भ्रातृव्यान्।' इ.

तैत्तिरीय ब्राह्मणंतच, यानंतर एक कथा दिली आहे. इन्द्रानें देवसेना घेऊन असुरांवर स्वारी कोणत्या नक्षत्रावर केली, कोणत्या नक्षत्रावर त्यांच्या पुराचा नाशा केला, कोणत्या नक्षत्रावर संपूर्ण विजय मिळविला, इत्यादि तपशीलवार माहिती त्या आख्यायिकेंत दिली आहे. ज्येष्ठा नक्षत्रावर आपल्याहून वडील असलेल्या असुरांना इन्द्रानें मारलें, म्हणून त्या नक्षत्राला ज्येष्ठघ्नी असें नांव पडलें आहे. अथर्ववेदांत तर अशा प्रकारचें उल्लेख पुष्कळ आहेत. याप्रमाणें नक्षत्रांच्या शुभाशुभफलदातृत्वाबद्दलचे उल्लेख स्पष्ट आहेत. जी गोष्ट नक्षत्रांची तीच पक्ष, मास, ऋतु, अयन व वर्ष यांबद्दलहि समजावयाची आहे.

या सर्व गोष्टी महाभारतकाळींहि होत्या. शिवाय मुहूर्ताचेंहि शुभाशुभत्व त्या काळचे लोक मानीत असत. उदाहरणार्थ, शिष्टाई करण्याकरितां हस्तिनापुरीं जाण्यास श्रीकृष्ण मैत्रमुहूर्ती निघाल्याचा उल्लेख उद्योगपर्वांत आहे.

सुमारें विक्रमादित्य काळापर्यंत फलज्योतिष या प्रकारचें होतें. वर सांगितलेंच आहे कीं या काळापर्यंत राशिज्योतिष नव्हतें; तसेंच आपण मानतो तीं जातक व ताजिक हींहि ज्योतिषें तेव्हां नव्हतीं. पुढें तीं आपण घेतलीं व तत्संबंधीं गणिताचा आणि फलादेशाचा अन्तर्भाव वेदांच्या अद्भुत ज्योतिषांत करण्यांत आला. आणि राशि, ग्रह, ग्रहयोग इत्यादिकांचें शुभाशुभत्व वैदिक कृत्ये करण्याच्या संबंधांत आपले शास्त्रज्ञ पाहू लागले.

अभ्युदय करणारा जो आपला धर्म आहे त्याला ज्योतिःशास्त्राची मदत कोणत्या प्रकारची आहे तें अत्यन्त संक्षेपानें येथवर दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला. आतां, तें निःश्रेयसाला कारणीभूत होऊं शकतें कीं काय तें पाहूं.

आरंभीच सांगितलें आहे कीं, लोकायतिक, सौगत, कामशास्त्र इत्यादि शास्त्रें, ज्यांना सामान्यतः परमार्थविरोधी असें समजण्यांत येतें तींहि परंपरया ब्रह्मप्राप्तीला साधनें होऊं शकतात; तर मग, वेदांङ्ग ज्योतिःशास्त्रहि परमार्थाचें एक साधन असलेंच पाहिजे, असें अनुमान केलें तर मुळींच चुकणार नाही हें उघड आहे. ज्योतिःशास्त्राच्या नियमांप्रमाणें वागून त्याचें अध्ययन अध्यापन करणें म्हणजे ती एक प्रकारची तपश्चर्याच होय; ती एक प्रकारची सूर्योपासनाच आहे. सूर्य, ग्रह आणि नक्षत्रे यांच्या अद्भुत विभूतिमत्त्व आहे. आणि म्हणून हीं सारीं ईश्वर-तेजोऽशसंभव आहेत. सूर्याला चराचर जगाचें कारण मानलेंच आहे. ग्रह हे सूर्याचे अंशभूत असून त्यांनाहि पंचभूतावर व मानवदेहावर कांहीं विशिष्ट प्रकारें नियमन करण्याचा अधिकार आहे. या विषयावर विस्तारपूर्वक लिहिण्यासारखें आहे; पण तें सध्यां शक्य नाही. उक्त वराहमिहिराचा आधार उद्धृत करतो. सूर्याबद्दल तो म्हणतो, 'मूर्तित परिकल्पितः शशिभूतो

वर्त्माऽपुनर्जन्मात्मेत्यात्मविदां ऋतुश्च यजतां भर्तामरज्योतिषाम्। लोकानां प्रलयोद्भवस्थिति विभुश्चानेकधा यः श्रुती वाचं नः स ददात्वनेककिरणस्त्रैलोक्यदीपे रविः॥' बृ.जा.; अ.१,१. तसंच, 'कालात्मादिनकृन्मनस्तुहिनगुः सत्त्वं कुजोज्ञो वचो जीवो ज्ञानसुखे सितश्च मदनो दुःखं दिनेशात्मजः॥' बृ. जा. अ. २।१०. त्यांना प्रसन्न करून घेण्याचा एक मार्ग ज्योतिःशास्त्र दाखवितें, पण कोणाला? 'पाहतों नी सांगतों' म्हणणाराला, अथवा शंभर-दोनशें रुपये घेऊन जुनीं पानें वाचून दाखविणाराला नव्हे. पोटाची धंदा करणा-या ज्योतिषाला परमार्थ दृष्टी येणार नाही व अध्यात्मज्ञानाचा मार्ग सांपडणार नाही. खरा ज्योतिःशास्त्री कसा असावा तें वराहमिहिरानें बृहत्संहितेच्या दुस-या अध्यायांत विस्तारानें सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें पहातां, सध्यां त्या प्रकारचा ज्योतिषी एखादा तरी सांपडेल कीं नाही, ह्याची शंका वाटते. तें सगळें वर्णन येथें देण्याचें कारण नाही. थोडक्यांत विष्णुगुप्ताच्या वचनांत सांगावयाचें म्हणजे हें ज्योतिःशास्त्र म्हणजे कालपुरुषरूपी महासमुद्र आहे. जलमय समुद्राच्या पार सामान्य माणसें जाऊं शकतील, पण या कालपुरुषाख्य महार्णवाच्या पार जाण्याला ऋषितुल्यत्वच प्राप्त करून घेतलें पाहिजे. (बृ. सं. अ. २, ४) गर्ग महर्षि म्हणतात कीं, जे वनांत रहातात व जे निर्मम व निष्परिग्रह आहेत असेहि लोक आकाशस्थ ज्योतींची गति जाणणा-या सांवत्सरिकाला प्रश्न विचारतात (बृ. सं. २, ८). अशा प्रकारच्या ज्योतिष्याचा सत्कार जो राजा करीत नाही त्याचा नाश होतो (अ. २, ७). या ज्योतिःशास्त्राचें ज्याला शब्दतः व अर्थतः संपूर्ण ज्ञान आहे तो श्राद्धाचे ठायीं पूज्य व प्रथम भोज्य होतो व तो ज्या पङ्क्तीमध्ये भोजन करितो तिला पावन करितों (अ. २, १४). या प्रकारचा दैवज्ञ ज्योतिषी नरकाप्रत जात नाही; पण, ब्रह्मलोकामधें प्रतिष्ठेला पावतो (अ. २,१३). कर्णपिशाचिकी वगैरेच्या योगानें जो दैवज्ञपणाचा आव आणतो, त्याला कांही विचारूं नये. तो दैवज्ञ नव्हे. पण नक्षत्रसूचक; तो पापी, पङ्क्तिदूषक समजावा (अ. २, १६-१७). शेवटीं सांगितलें आहे कीं, 'दुष्टस्वप्न, दुःखदायक चिन्ता, अमंगल दर्शन आणि हातून घडलेली दुष्ट कर्मे हीं सर्व चंद्राच्या नक्षत्राशीं झालेल्या योगांचें श्रवण केलें असतां शीघ्रनाश पावतात' (अ. २।२३). अशा प्रकारचें सामर्थ्य ज्या ज्योतिःशास्त्रांत आहे तें क्रमाक्रमानें ख-या दैवज्ञाला ब्रह्मप्राप्तीला कारणीभूत ज्ञानाचा अधिकार प्राप्त करून देण्याला समर्थ असलेंच पाहिजे यांत शंका नाही.

ज्योतिःशास्त्र अभ्युदय व निःश्रेयस देणारें कसें आहे तें समजून येण्याकरितां वराहमिहिराचा 'बृहत्संहिता' हा ग्रंथ अवश्य वाचण्यासारखा आहे. त्यांत अभ्युदयकारक विधानें पुष्कळ सांगितली आहेतच. पण निःश्रेयसाला हेतुभूत अशींही कांहीं विधानें आहेत. उदाहरणार्थ - अध्याय १०५ मध्ये नक्षत्र-पुरुषव्रत सांगितलें आहे. या व्रताचें फल असें सांगितलें आहे कीं, हें व्रत करणारा पुरुष अथवा स्त्री कल्पपर्यंत तेजस्वी नक्षत्ररूप होऊन राहतो, आणि पुढील कल्पीं बुद्धिमान् सार्वभौम राजा होतो. त्यापुढें जन्म आलाच तर धनाढ्य ब्राह्मणचा जन्म येतो. अशा पुरुषानें मासस्वामीचें यथाशास्त्र कीर्तन, पूजन वगैरे केलें तर तो जेथें पुनर्जन्माचें भय नाही अशा भगवत्पदाला प्राप्त होतो.

मास नाम समुपोषितोवरो द्वादशीषु विधिवत्प्रकीर्तयन्।

केशवं समभिपूज्य तत्पदं याति यत्र न हि जन्मजं भयम्॥१६॥

पञ्चसिद्धांतिकेच्या अध्याय १४ श्लो. ४१ मध्ये म्हटलें आहे कीं, गणित विषयोपलब्ध आणि छेद्यकयन्त्रांनीं प्रकाशित झालेलें कालाश्रय ज्ञान ज्ञात्यांच्या मनाला सुख देणारें असें दिव्य आहे. तेथें दिव्य

‘म्हणजे’ अन्तरिक्षांतल्या तेजस्वी ग्रहनक्षत्रांसंबंधींचें’ इतकाच संकुचित अर्थ न घेतां ‘स्वर्गांतल्या देवतांसंबंधींचें’ असाहि अर्थ घेण्यास हरकत नाही.

ज्योतिःशास्त्राच्या परमार्थपरतेबद्दल आणखीहि लिहिण्यासारखें आहे; पण तें सर्व लिहून विस्तार करणें सध्यां अनुचित आहे असें वाटतें. स्वामी महाराजांनीं ‘श्रीदत्तमाहात्म्यां’ त सांगितल्याप्रमाणें वेदविराधी व केवळ आधिभौतिक लाभासाठीं प्रवृत्त झालेलीं शास्त्रेहि जशी परंपरया ब्रह्मप्राप्तीला कारणीभूत होऊं शकतात, तसेंच, ज्योतिःशास्त्रहि ‘भोगश्च मोक्षश्च करस्थः।’ करून देण्याला समर्थ आहे, इतकेंच दाखवून देण्याचा उद्देश आहे, आणि दुसरें असें : परमार्थप्रवृत्तीला उपयोगी असें हें शास्त्र नसतें तर स्वामीमहाराजांसारख्या अवतारी विभूर्तींनीं तसल्या शास्त्रावर कांहीं लिहिलें नसतें. केवळ ऐहिक वा पारलौकिक अभ्युदयाचीं साधनें शिकविण्याकरितां असल्या विभूर्तींचा अवतार नसतो. असला अभ्युदय टिकाऊ नसतो. कित्येकदां तो दिखाऊ असून अधःपाताला कारणीभूत होत असतो. असल्या अधःपातापासून रक्षण करून परमार्थाकडे लोकांना वळवावें म्हणून असल्या विभूर्तींचा अवतार असतो; म्हणून असे पुरुष जें जें लिखाण करतील तें तें त्यांच्या अवताराच्या उद्दिष्टकार्याला पोषकच असतें. या दृष्टीनें पाहतां, स्वामीमहाराजांचें हें ‘पञ्चपाक्षिक’ केवळ ज्योतिषाचें एक पुस्तक असें समजलें जाऊं नये; परंतु, पारमार्थिक दृष्टी ठेवून त्याचें अध्ययन व्हावें, असा स्वामीमहाराजांचा आशय असावा असेंच आम्हांस वाटतें.

‘पञ्चपाक्षिक’ हें फलज्योतिषाच्या एका विभागाविषयीचें पुस्तक आहे. तो विभाग म्हणजे प्रश्नज्योतिष. वराहमिहिराच्या ‘बृहत्संहितें’त या विषयींचा एक अध्याय आहे. परन्तु कुण्डली मांडून प्रश्नाचा खुलासा करण्याचा प्रकार त्यांत नाही. पुढें वराहमिहिराचा पुत्र व नंतर कांही शतकांनीं झालेला वराहमिहिराचा टीकाकार भट्टउत्पल, यांनीं प्रश्नज्योतिषावर लिहिलें आहे. पुढें पांचसहा शतकांनंतर यासंबंधींचें ज्ञान आपण अरब लोकांच्यापासून शिकलों.

पण या सर्व प्रश्नज्योतिषशास्त्रांत, प्रस्तुत ‘पञ्चपाक्षिकां’चा जो प्रकार आहे, त्याचा अन्तर्भाव झालेला दिसत नाही. पांचपक्षी, त्यांच्या अवस्था, विशिष्ट विभागांवर ह्या पक्ष्यांचें स्वामित्व वगैरे प्रकार ताजिकांत नाहीत. हा एक स्वतंत्र प्रकार दिसतो. अगस्त्यप्रोक्त ‘पञ्चपाक्षिक’ नांवाचें एक प्रकरण प्रसिद्ध आहे. पण ते खरोखर किती प्राचीन आहे तें सांगतां येत नाही. स्वामीमहाराजहि म्हणतात कीं, हें शास्त्र स्कन्दप्रोक्त आहे. ‘पञ्चपाक्षिका’विषयीं याहून जास्ती माहिती मिळत नाही. प्रश्नज्योतिषाचा हा प्रकार प्राचीन असो किंवा नसो; पण त्यांत एक प्रकारचें वैशिष्ट्य आहे यांत शंका नाही. अधिकारी माणसांनीं त्याचा अनुभव घ्यावयाचा आहे. याहून जास्ती आम्ही सांगूं शकत नाही.

स्वामी महाराजांच्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिणें म्हणजे एक अनुचित साहस होय. त्यांच्या शिकवणुकीबद्दल आम्हांला बोलण्याचा अधिकार नाही. हें समजत असूनहि येथवर जें लिहिलें तें केवळ सेवेच्या भावनेनें लिहिलें आहे. यथाशक्ति ही सेवा स्वामीमहाराजांनीं मानून घ्यावी अशी नम्र प्रार्थना करून लेखणी थांबवितों.

पुणें, आषाढ व १२, शके १८७६

नारायणशास्त्री वाडीकर

मंगळवार ता. २७-७-१९५४

हनुमंत बाळाजी भिडे

॥ श्रीगुरुःशरणम् ॥

दत्तः स्वात्मापि येनेह स्वभक्तायात्रये स वः ।

दत्तात्रेयोऽखिलापद्भ्यः सदाव्याद्भगवान्प्रभुः ॥११॥

इह खलु स्कंधत्रयात्मकज्योतिःशास्त्रविचारासमर्थानां मंदबुद्धीनां प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं
स्कांदोक्तपंचपाक्षिकविद्यासारसंग्रहविवरणं संक्षेपतो वक्ष्यति-

पंचात्मात्रिसुतेरितेन सदसज्जानाप्तये कथ्यते ।

पंचाभीष्टखगस्थितिः फलयुता ज्योतिर्विदानन्दा ।

येनातप्तमहाभरोऽक्षमजरं सदद्वादशारं धृतम् ।

चक्रं सहृदनाभिकं स भगवान्प्रीयात्तया स्वेष्टदः ॥१२॥

पंचो विस्तीर्णो व्यापक इति यावत् आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा यद्वाऽधिष्ठानादीनां पंचादीनां
ब्रह्मोपलब्धिस्थानानां आत्मा प्रेरकः । उक्तं च गीतायां 'अधिष्ठानं तथा कर्ता' इत्यादि । यद्वा
पृथिव्यादिपंचभूतानामात्माऽन्तर्यामी 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतेः । यद्वा पंच प्राणा आत्मोपलब्धिद्वारं यस्य । यदुक्तं
भगवत्पूज्यपादैः 'प्राणायामव्रतं तच्छ्रुतिशिरसि मतं स्वात्मलब्धये न चान्यत्' इति । यद्वा चक्षुरादीनां पंचानामात्मा
'श्रोतस्य श्रोत्रम्' इति श्रुतेः । विष्णवादिपंचायतनरूपो वा 'एकोऽहं पंचधा तात' इति स्मृतेः । यद्वा प्रलये
पंचभूतान्यत्तीत्यात्मा पंचाधिकरणैः स्वभक्तानाप्नोतीति वा । पंचप्राणैर्जगदादत्त इति वा पंचविषयानप्नोतीति वा । यदुक्तं
'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तेनात्मेति च गीयते' इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तेरिति भावः ।
यद्वा प्रकरणत्वात्पंचसंवत्सरमय आत्मा यस्य पंचसंवत्सरमयमिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । एवं पंचात्मेतिशब्दानां
नानार्थत्वेऽपि विस्तरभया नेहोच्यते । पंचात्मा योऽत्रिसुतः तेनेरितेन प्रेर्यमाणेन मया सदसज्जानाप्तये
शुभाशुभज्ञानाप्तये पंचाभीष्टखगानां श्येनादीनां भोजनादिरूपा स्थितिः सफला कथ्यते । ननु ज्योतिःशास्त्रे विद्यमाने
सौकर्यार्थं वेदबाह्यमिदं कथमादरणीयमिति चेदुच्यते । अत्र खगशब्देन ग्रहा अभ्युपगन्तव्याः । तत्र क्रूरत्वाद्गणैक्याच्च
रविभौमयोरैक्यम् । पितृपुत्रत्वाच्छुभत्वाच्च चन्द्रबुधयोरैक्यम् । एवमन्तर्भावेन पंचैव खगा ग्रहाः परोक्षत्वेनोक्ताः ।
'परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति श्रुतेः । एतन्मनसि निधाय प्रार्थनामिषेण वैदिकं चक्रं निर्दिशति येनेति । येन
भगवताऽतप्तः महाभरः अक्षो यस्येदृशं अजरमक्षीणं द्वादशमासरूपा अरा यस्य तत्प्रत्यगगतिकं प्राग्वत्प्रहाक्रान्तं
चक्रं लोकभ्रमणाय धृतम् । तथा च श्रुतिः 'पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा । तस्य नाक्षस्तप्यते
भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः । द्वादशारं नहि तज्जरायेत्यादि । यद्वा शरीराकाशे पंच खगा पंच प्राणा इति
व्याख्येयम् । श्रुतिश्च 'उत्पत्तिमायातिं स्थानं विभुत्वं चैव पंचधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुत' इति ।
ईश्वरः सर्वभूतानामिति स्मृतेर्हार्दं चक्रं वा व्याख्येयम् । तथाऽभीष्टखगस्थित्या भगवान् प्रीयात् । ननु 'ऐश्वर्यस्य
समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग ' इति स्मृतिस्तद्वानकथमनया प्रीयादिति चेद्यत्करोषि
यदशनासीत्यादिप्रमाणेन तत्प्रीत्यर्थं चेद्भगवानपि तुष्येदेव । पत्रं पुष्पं फलं तोयमित्यादिस्मृतेः । एतेन कर्वेर्निरहंकारत्वं
लोकोपकृतये द्वैतप्रवृत्तावपि पारमार्थिकी दृष्टिश्चेति ध्वन्यते । स्वानां स्वयमुत्पादितानां सर्वेषामिष्टं ददातीति
स्वेष्टदः । न्वायुरत्रं प्रयच्छतीति स्मृतेरत्राच्छादने दद्यात्कथं स्वेष्टं ददात्युक्तम् । एवं चेत्केपि दुःखभाजो न स्युः तथा
न दृश्यतेऽत एव स्वानां स्वभक्तानामिष्टं ददातीति एवं चेतेपि धनादिना प्रमादिना भवेयुरतएव स्वेषामिष्टं पुत्रादिसंबंधं
ददातीति । एतदुक्तं गारुडे 'यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् । तावतोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशंकवः' इति ।
भागवते च 'यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहम्' इति । यद्वा स्वेभ्यः इष्टं निःश्रेयसं ददातीति । एवं यथायथमूह्यम् ।
विस्तरभयादुपरम्यते ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १ ॥

अथ श्येनादीनां स्वरवर्णादि शालिन्याह-

अकच्छडधभवाः श्येनस्य वेः पिङ्गलस्येखजठनमश काके ऊगङ्गौ तो यपौ षः ।

घटथफरसए स्युः कुक्कुटे ओ मयूरे चठदबलहवर्णाः प्रष्टपूर्वाक्षरोत्थाः ॥३॥

श्येनस्य वेः पक्षिणः अकारः स्वरः अकछडधभवा वर्णाः ॥१॥ पिंगलस्य इकारः स्वरः खजडनमशा वर्णाः ॥२॥ काकस्य उकारः स्वरः गङ्गतयपषा वर्णाः ॥३॥ कुक्कुटस्य ए स्वरः घटथफरसा वर्णाः ॥४॥ मयूरस्य ओकारः स्वरः चठदबलहवर्णाः ॥५॥ अत्र -ह्रस्वदीर्घस्वरयोरैक्यम्। एवं प्रष्टुः प्रथमाक्षरस्य यः स्वरः वर्णा वा स पक्षी प्रश्नकाले ज्ञातव्यः ॥३॥

अथ श्येनस्य तत्त्वादीन्द्रवंशयाह-

भूः प्राक्शिशुः कुक्कुटकाकवैरिकः पीतोश्विषड्भो नृशिफो चतुष्पदी ॥

नंदाजसिंहलिभविष्यकारयुक् प्राणः कदक्षी द्विज आद्य आद्ययुक् ॥४॥

भूर्भूमितत्त्वं, प्राक् पूर्वदिक् आग्नेयी च, शिशुर्बालः पंचाब्दः कुक्कुटकाकवैरिणौ अर्थात् पिङ्गलमयूरौ मित्रे। पीतवर्णः अश्विन्यादिषण्णक्षत्राणि पंचेति ग्रंथातरे। ना पुंल्लिङ्गं शिफा मूलचिन्ता चतुष्पाज्जातिः। नंदातिथयः १-६-११ अजसिंहालयः मेषसिंहवृश्चिकलग्नानि भविष्यकालः। कारौ सूर्यभौमवारौ प्राणवायुः कं शिरावयवः दक्षो दक्षिणाङ्गं द्विजो ब्राह्मणवर्णः। आद्ययुक् सद्योजातदेवतामंत्रयुक्त एतैर्विशिष्टः श्येनः आद्यपक्षी ॥३॥

पिङ्गलस्या वसंततिलकयाह -

वार्दक्षिणा नृपकुमारककाकवैरिरादित्यषड्भशुचिजीवधूर्द्विपादी ॥

भद्रेन्दुविन्मिथुनकर्कवधूभभूतापानास्यवामकरवामयुतश्च पिङ्गः ॥५॥

वार्जलतत्त्वं, दक्षिणादिक् नृपः क्षत्रियवर्णः किशोरः पंचदशाब्दः काकशत्रुः श्येनकुक्कुटमयूरा मित्राणि। आदित्यादिषड्भः पुनर्वस्वादिषण्णक्षत्राणि शुचिः श्वेतवर्णः जीवचिन्ता वधूः स्त्रीलिङ्गं द्विपाज्जातिः भद्रातिथयः २-७-१२ चंद्रबुधवारौ मिथुनकर्ककन्यालग्नानि भूतकालः अपानवायुः आस्यं मुखावयवः वामकरो वामाङ्गं वामदेवदेवतामंत्रयुक्तः एवविधः पिङ्गः ॥४॥

काकस्य शार्दूलविक्रीडितेनाह-

प्रत्यग्विड्युववहिनधातुकरपंचक्षीजयाशृंगिपुं-

रक्तेज्यांत्यधनुर्भदक्षहृदयव्यानान्वितः केकियुक् ॥

कालोघोरयुतो बली नच शिखी स्युः पादवृद्ध्याक्रमा-

ताम्रश्येनकपिंगला बलिफलं स्यात्प्रष्टुकालोत्थयोः ॥६॥

प्रत्यक् पश्चिमदिक् विड्युववहिनः युवातरुणश्चत्वारिंशाब्दः। अग्निनितत्त्वं धातुचिन्ता करपंचक्षी हस्तादिपंच नक्षत्राणि जयातिथयः ३-८-१३ शृंगि जातिः पुंल्लिङ्गं रक्तवर्णः ईज्यो गुरुवारः अन्त्यधनुर्भ मीनधनुर्लग्नं दक्षिणाङ्गं हृदयस्थानं व्यानयुक्तः व्यानवायुः एतैरन्वित इत्यर्थः। केकियुक् मयूरमित्रं अघोरदेवतामंत्रयुक्तः अनुक्तोऽपि भविष्यत्कालः भविष्यदर्थबोधकौ श्येनवायसपक्षिणानविति वचनात्। एवविधः काको बली रूपबलः नच शिखी बली अल्पबल इति भावः। ताम्रश्येनपिंगलाः यथोत्तरबलिनः। ताम्रचूडः कुक्कुटः पृच्छकपक्षी च तात्कालिकांशपक्षी अनयोर्मध्ये यो बली तस्यावस्थावशात्फलं वाच्यम् ॥५॥

कुक्कुटस्य शार्दूलविक्रीडितेनाह-

वातोदक्स्थविरासितांग्रिजसुरेट्पंचक्षकाकारियुक् ।

पक्षीजीवशिफान्वितश्च मिथुनी रिक्तान्वितः शुक्रयुक् ॥

वामाङ्गो वृषजूकभोगृहचरः स्याद्वर्तमानोस्य वै ।

देवस्तत्पुरुषो ह्युदानपवनः पृष्ठाङ्गकः कुक्कुटः ॥७॥

वायुतत्त्वं उददिक् स्थविरः सप्तत्यब्दः असितः कृष्णवर्णः अंग्रिजः शुद्रवर्णः। सुरेट् पंचक्षी ज्येष्ठादिपंचनक्षत्राणि काको वैरिः श्येनपिंगलमयूरा मित्राणि पक्षीजातिः जीवमूलचिन्ता मिथुनी स्त्रीपुंसलिङ्गं

रिक्तातिथयः ४-९-१४ शुक्रवारः वामांगं वृषजूकभः वृषतुला लग्नं गृहचारी वर्तमानकालः तत्पुरुषदेवतामंत्रः
उदानवायुः पृष्ठभागस्थानं एवविधः कुक्कुटः ॥६॥

मयूरस्य शिखरिण्याह-

खमध्यस्थः प्रतोऽधमकुलभवश्चित्रिततनु-
द्विषच्छ्येनारिष्टो वसुमुखभयुक् क्लीबशनियुक् ॥
समूलो द्व्यंग्रिः स्यान्मृगघटभपूर्णा पदबली ।
समानी वामाङ्गी गतसमयवित्सेश्वरशिखी ॥८॥

शिखी खमध्यस्थः, प्रेतः अधमकुलभवश्चित्रिततनुः द्विषच्छ्येनारिष्टः, वसुमुखभयुक् क्लीबशनियुक् समूलो
द्व्यंग्रिः स्यान्मृगघटभपूर्णाः, पदबली, समानी वामांगी गतसमयवित्सेश्वरः ॥८॥

खं आकाशतत्त्वं मध्यस्थानं प्रेतो मृतावस्थः अधमकुलभवः संकरवर्णः चित्रकान्तिः श्येनकाकौ शत्रू
पिंगलकुक्कुटौ मित्रे वसुमुखभयुक् धनिष्ठादिपंचनक्षत्राणि क्लीबः नपुंसकः मूलचिन्ता द्व्यंग्रिः द्विपाज्जातिः
मृगघटभे मकरकुम्भलग्ने पूर्णातिथयः ५-१०-१५-३० पदबली नाभेरधः पादपर्यन्तं अङ्गं समानी समानवायुः
वामाङ्गं गतसमयो भूतकालः श्वेश्वर ईशानदेवतामंत्रयुक्तः एवविधः शिखी मयूरः ॥७॥

इति संज्ञाध्यायः समाप्तः ॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः

अथ बलानयनाध्यायो व्याख्यायते । तावद्बलसाधनं स्रग्धरयाह-

पंचाप्तैकोत्तराङ्का शिखिनिशिचरताम्राद्यकाकौज आद्यं ।
त्र्यंशर्ध्यायादि दिग्जं तिथिदिनभभजं स्वादिचेष्टासु तद्वत् ॥
स्वाद्यंगेऽप्येवमेवं दृश इह हरिवत्स्वस्तृतीये दृगाद्येऽन्धन्ते ।
रात्रावकाद्या विड-जणलघवोऽन्यत्र दीर्घा घपूर्वे ॥१॥

एकोत्तराङ्काः १-२-३-४-५ पंचाप्ताः पंचभक्ताः शिखादेराद्यं नैसर्गिकं बलं स्यात् । तद्यथा मयूरस्य० ।
१२।० कुक्कुटस्य० । २४।० श्येनस्य० । ३६।० पिंगलस्य० । ४८।० काकस्य १-०-० (१) अर्थादिदिग्जं
शत्रुदिशि० । २०।० मित्रदिशि० । ४०।० स्वदिशि० १-०-० इदं दिग्बलम् (२) तिथिवारनक्षत्रलग्नजं कालबलम् ।
शत्रुतिथ्यादौ० । २०।० मित्रतिथ्यादौ० । ४०।० स्वतिथ्यादौ १-०-० (३) स्वाभाविकी श्येनचेष्टा भोजनं, पिंगलस्य
गमनं, काकस्य राज्यं, कुक्कुटस्य निद्रा, मयूरस्य मरणम् । तत्र शत्रुचेष्टायां० । २०।० मित्रचेष्टायां । ४०।०
स्वचेष्टायां १-०-० इदं चेष्टाबलम् (४) मस्तकादिस्वाद्याङ्गस्यर्षेवमेव । शत्रोरङ्गे० । २०।० मित्रस्याङ्गे० । ४०।०
स्वाङ्गे १-०-० इदं स्थानबलम् (५) एवं दृशो दृग्बलं इह शास्त्रे स्वस्मात्तृतीये हरिवत् सिंहवदृष्टिः । एवं
षड्बलैक्यं कार्यम् । आद्ये शुक्लपक्षे दिवा कृष्णे रात्रौ अकाद्या वर्णाः अकाद्या हान्ताः उज्जणवर्जिताः क्रमेण
श्येनादीनां लघुसंज्ञकाः अन्त्ये कृष्णे हान्ताः दीर्घसंज्ञाः स्युः प्रयोजनं मूकप्रश्ने ॥१॥

एतत्खगेहया नानाफलं तत्र बलं विना ।

यः स्वात्मनि बलं युज्यात्स पूज्यः सर्वविद्भवेत् ॥२॥

स्पष्टार्थमनुष्टुप्पद्यम् । इति बलाध्यायो द्वितीयः ॥२॥

तृतीयोऽध्यायः

अथांशनयनाध्यायो व्याख्यायते। अंशनयनं तावच्छिखरिण्याह-

स्वरार्णाशांगक्षान्यतमजतिथिव्यन्यतरसं-

भवव्योर्यः शूरो भवति तदवस्थोदितफलम्।

भुजियात्रा राज्यं शयनमरणेऽहनः शरलवे।

सितेहन्यन्ते रात्रौ सममितरथान्यत्र गदितम्॥१॥

प्रश्नस्वरः अकारादिः अर्णः कादि आशा पूर्वादिदिक् अङ्गं लग्नं ऋक्षं अश्विन्यादि। एषां अन्यतमजः पक्षी स्वरार्णसंदेहे दिक्पक्षी तत्संदेहे लग्नपक्षी तत्संदेहे ऋक्षपक्षी वा ग्राह्यः। एवमेकः पक्षी एव गृहीतव्यः। ततस्तिथिस्तात्कालिकी अनयोरसंदिग्धयोरन्यतमजः पक्षी ग्राह्यः। एवं द्वौ पक्षिणौ भवतः तयोर्मध्ये यः शूरः बली तदवस्थोदितफलं वाच्यम्। सांप्रदायविद एवमामनन्ति। एकः स्वरादिपक्षी अपरः वारांशपक्षी न तु केवलवारपक्षी एवं द्वयोर्मध्ये यो बली तदवस्थोदितफलं वाच्यम्। अन्हः पंचमांशे क्रमेण भोजनाद्यवस्था। शुक्ले दिवा कृष्णे रात्रौ समम्। अन्यत्र कृष्णे दिवा शुक्ले रात्रौ अन्यथा व्यस्तम्। तद्यथा त्रिंशद्दिनमानवासरे पंचधाविभक्तप्रथमांशे षट् ६ घटीपर्यन्तं भोजनम्। १२ पर्यन्तं गमनम्। १८ घटीपर्यन्तं राज्यम्। २४ घटीपर्यन्तं शयनम्। ३० घटीपर्यन्तं मरणम्। एवं शुक्ले दिवा कृष्णे रात्रौ ज्ञातव्यम्। कृष्णे दिवा शुक्ले रात्रौ ६ पर्यन्तं मरणम्। १२ घटीपर्यन्तं निद्रा। १८ पर्यन्तं राज्यम्। २४ पर्यन्तं गमनम्। ३० घटीपर्यन्तं भोजनम्। एवं क्रमेण दिनमानानुसारेण प्रत्यहं ज्ञातव्यम्॥१॥

रव्यादिवारेषु अंशक्रममाह स्रग्धरया-

स्वांशे प्राक् पंचभक्ते स्वफलमितरवेः स्यात्क्रमाच्छ्येनपिङ्गौ।

काकस्ताम्रः शिखी स्वाग्रत इतरलवे ज्ञेयमेवं पुनश्च॥

सूर्यरे चन्द्रसौम्ये गुरुकविशनिषु ताम्रकाकौ च पिङ्गः।

श्येनः केकी च चन्द्रार्कजफलसमता प्राग्वदन्यच्च कृष्णे॥२॥

पंचभक्ते स्वांशे प्राक् स्वं फलं ततः इतरवेः पक्षिणः क्रमात् रविभौमयोः श्येनादिक्रमः। चंद्रबुधयोः पिंगलादिक्रमः। गुरौ काकादिक्रमः। शुक्रे कुक्कुटादिक्रमः। शनौ मयूरादिक्रमः। एवं शुक्ले दिवा कृष्णे रात्रौ ज्ञेयम्। अत्र मलसूत्राणि। अरिपुकेतो॥१॥ विष्णुस्तेलोकः॥२॥ उपेन्द्रो हरिः॥३॥ एकोनरिपुः॥४॥ तोतरिपुके॥५॥ अथ कृष्णे दिवा शुक्ले रात्रौ रविभौमयोः कुक्कुटादिक्रमः। बुधे काकादिक्रमः। गुरौ पिंगलादिक्रमः। शुक्रे श्येनादिक्रमः। शनिचंद्रवारे मयूरादिक्रमः। पंचभक्ते स्वांशे स्वतः क्रमः। द्वितीयाद्यंशे स्वाग्रतोऽग्रतः क्रमः। कृष्णे शनिचन्द्रफलसमतान्यत्पूर्ववत्। अत्र सूत्राणि। एवं जुहोति॥१॥ उन्मोदितेन॥२॥ इत्येकवजुहो॥३॥ अनुमोदिते॥४॥ ओमित्येतनु॥५॥ इत्यंशनयनाध्यायस्तृतीयः॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः

अथ फलाध्यायो व्याख्यायते

श्रीराज्यस्वर्घनष्टाप्तिजयहितसमृद्ध्यर्थलाभप्रसादा-

रोग्येक्षासिद्धिमोक्षोपशमशिवसुवृष्टिर्भुजीत्योस्तदन्यत्॥

भीनष्टाज्यागमेतिक्षयगदकपटाद्यत्रसुप्तौ मृतौ च

व्यस्तं प्राप्तिर्गतौ चापि च युवतिसुखं स्थैर्यमल्पाम्बुराज्ये॥१॥

श्रीशब्दो मंगलार्थोपि। पक्षिणां भोजनगमनयोः श्र्यादिकलं वाच्यम्। तत्र श्रीः संपत् राज्यं प्रसिद्धं अधिकारो वा। स्वर्घः धान्यादिसमर्घता। नष्टाप्तिः नष्टवस्तुलाभः। जयो द्यूतवादकलहादिजयः। औषधादिहितम्।

धनधान्यादिसमृद्धिः। अर्थः स्वाभीष्टार्थलाभः। प्रसादो देवराजादिप्रसन्नता। आरोग्यं रोगशांतिः। ईक्षा मित्रादिदर्शनम्। सिद्धिः कार्यसिद्धिः। मोक्षो बंधनान्निगडादेः। उपशमः मार्याद्युपद्रवशांतिः। शिवं कल्याणं मंगलं वा। सुवृष्टिः कृषीवलाभिमतेति। अथ उक्तादन्यद्विपरीतं पृष्टं चेत्नेति वाच्यम्। तथा भीर्भयं नष्टवस्तु आजिः कलहः आगमनं देशांतरादागमनम्। ईतिः प्रयाणं क्षयो नाशः मरणं वा गदो रोगः कपटं कूटकर्मादि जारणमारणप्रयोगो वा एतत्सर्वं नेति वाच्यम्। अथ सुप्तौ निद्रावस्थायां मृतौ मरणावस्थायां श्रीराज्यादि सर्वं व्यस्तं वाच्यम्। पुनश्च विशेषः। गतौ गमनावस्थायां प्राप्तिः देशांतरगमनं वार्तालाभो वा तथा राज्यावस्थायां युवतिसुखं स्त्रीसौख्यं विवाहयोगो वा। स्थैर्यं अर्थादेः स्थिरत्वम्। अल्पाम्बु खंडवृष्टिश्च। अन्यत्र श्रीराज्यादि गमनवद्भविष्यत्येव॥१॥

अथ भोजनादौ श्येनादीनामवस्थामाह स्रग्धरया-

भुक्त्याद्येत्रासनेतिस्थितिशयनलया ग्रामिकाको वनेऽन्ये।

ताम्रो गेही नृवत्स्त्री सुतयुतशिखिताम्रौ च काकोऽप्रजःस्वा॥

स्वार्णाशैक्ये सुभोज्यं स्वहित इतरथासद्गमाद्युह्यमेवं।

स्वार्णान्त्यौ तोकदो स्तो न करट इतरौ यन्ततो लिङ्गमंशात्॥२॥

-अत्र भोजनादौ यथाक्रमं स्थितिर्वाच्या केनचित्पृष्टेऽमुकोऽद्यसमये किं करोतीति तत्र यदि पक्षी भुङ्क्ते तदासौ उपविष्ट इति वाच्यम्। यदा गच्छति तदा गमनम्। यदा राज्ये तदा स्थितिः। निद्रावस्थायां शय्योपविष्टः। मृतावस्थायां गाढनिद्रया व्याप्त इति वाच्यम्। ग्रामिकाकः काको ग्रामवासीत्यर्थः। अन्ये श्येनपिंगलमयूरा वने वनवासिनः। ताम्रो नामैकदेशग्रहणात्ताम्रचूडः कुक्कुटः कृकवाकस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुध इत्यमरः। गेही गृहवासी प्रयोजनं चोरादिज्ञानार्थम्। नृवत्स्त्री यथा पुरुषस्य आदिवयस्तथा स्त्रियोऽपि वाच्यम्। श्येनांशे कुमारी ८ पिंगलांशे किशोरी १६ काकांशे तरुणी ४० कुक्कुटांशे वृद्धा ६० मयूरांशे अतिवृद्धा ७५ सुतयुतशिखिताम्रा शिखी मयूरस्ताम्रः कुक्कुटः अनयोरंशे स्त्री पुरुषो वा जातापत्य इति वाच्यम्। काकांशे वंध्या। श्येनपिंगलांशे स्वल्पप्रजा इति। स्वार्णाशैक्ये स्वा यदा पृथक् नामपक्षी प्रश्नस्वरपक्षी तात्कालिकांशपक्षी च त्रयाणां द्वयोर्वैक्यपक्षित्वे स्वा स्वकीया सजातीया वा स्त्री वाच्या। अन्यथा परकीया। स्वहिते सुभोज्यम्। पक्षी यदा स्वांशे तदा सुशोभनं भोजनम्। मित्रांशेऽपि शोभनं मानपूर्वं मधुरप्रायम्। अर्थाच्छत्रोरंशे कटुतिक्तादियुक्तं परिणामदोषकरम्। एवं गमनादावप्यूह्यम्। पुत्रप्राप्तिप्रश्ने स्वपक्षी तात्कालिकपक्षी च यदि अन्त्यौ कुक्कुटो मयूरो वा तदा संततिप्राप्तिः। न करटः प्रश्ने तथा काकश्चेत्संतानलाभो नैव। इतरौ पिंगलश्येनौ यन्ततः धर्मानुष्ठानादित्यसप्तमीव्रतभौमव्रतसंतानगोपालमंत्रजपपालकदानहरिवंशश्रवणनागबलिनारायणबल्यनुष्ठानतः संतानलाभो वाच्यः। लिङ्गमंशात् जायमानस्य संतानस्य स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गं पक्ष्यंशाद्वाच्यम्॥२॥

युद्धकलहादौ संधिज्ञानमाह मंदाक्रान्तया-

संधिस्वांशौ युधि यदि हितौ चेद्रिपू न्यूनभङ्गो।

राज्यस्थैर्यं बलिनि भुजि राज्येऽन्त्यसुप्त्योऽस्तु हानिः॥

भुक्तौ शूरे बलिहितलवेऽप्यन्नवस्त्रादिवृद्धि-

व्यापारोऽपि प्रवसतिषु सद्राजगत्योस्तथैव॥३॥

-स्वांशौ पृच्छकपक्षी अंशपक्षी च यदि हितौ परस्परं मित्रे तदा युधि युद्धे वादादौ वा संधिः। तौ रिपू चेन्न्यूनभङ्गः। पृच्छकपक्षी निर्बलश्चेत्तत्पराजयः। अंशपक्षी निर्बलश्चेच्छत्रुपराजयः। राज्यादिस्थैर्यप्रश्ने भुजि भोजनावस्थायां बलिष्ठे खगे काके वा राज्याधिकारादिस्थैर्यं वाच्यम्। एवं राज्यांशेऽपि। अन्त्यसुप्त्योः मरणशयनयोः राज्यादिहानिर्वाच्या। अन्वस्त्रादिवृद्धिप्रश्ने भुक्तौ भोजनावस्थायां बलिहितलवे बलिष्ठमित्रांशे भोजने च खगे सति वृद्धिर्वाच्या। व्यापारे राज्यांशे प्रवाससुखम्। विषयप्रश्ने तु गमनांशे च खगे बलिष्ठे सति तद्दृष्टिर्वाच्या॥३॥

चौर्यज्ञानमाह मंदाक्रान्तया-

चौर्यशाद्दिग्धनसमयहज्जात्यवस्थादि वाच्यम् ।

निद्रांतांशेऽर्पितहतगतद्रव्यवार्तापि नैव ।।

लाभोऽन्यांशे बलिनि चपलं कृच्छृतो दुर्बलेऽम्भो-

वृद्धिःकूपादिषु जलखगात्तापवातौ तदंशात् ।।४ ।।

चौर्यप्रश्ने तात्कालिकांशात् धातुमूलादिधनं दिनादिसमयः हज्जात्यवस्थादि चोरजात्यवस्थादि वाच्यम् । निद्रामरणांशे **अर्पितं** व्यापारार्थं दत्तं चोरादिहतं गतं नष्टं च यद्द्रव्यं तद्वार्तापि नैव लभ्या । **अन्यांशे** भोजनगमनराज्यांशे **बलिनि** पक्षिणि सति **लाभो** वाच्यः । **चपलं** शीघ्रं । **दुर्बलेऽंशे कृच्छृतः** प्रयत्नवशाल्लाभः । जलवृद्धिप्रश्ने **जलखगात्** तत्काले पिंगले बलिष्ठे सति **कूपतडागादिषु जलवृद्धिः** । तदंशात्तापवातौ काकांशे तात्कालिके **ताप** उष्मादिः कुक्कुटांशे बहुवातः ।।४ ।।

वृष्टिज्ञानं शिखरिण्याह-

बली स्वंशः पिंगो यदि शशिबुधाहेऽनरिलवे-

प्यकाले सद्वृष्टिर्बलिभुजि तडित्सस्यविलयः ।।

नृणां ताम्रे पिंगे निजदिनगते स्त्रीसुखमत-

श्चतुष्पाद्वृद्धिः स्याद्विजिनृपलवातीर्थ सुकृतम् ।।५ ।।

-प्रश्ने स्वांशः शोभनांशगतः **बलिष्ठः** पिंगलो यदि चन्द्रबुधवारे मित्रांशे तदाऽकालेऽपि **सद्वृष्टिः** । पुनः काले सद्वृष्टिरिति किमु वाच्यम् । **बलिभुजि** प्रश्ने काकांशे **तडित्सस्यनाशश्च** । **स्त्रीसुख**प्रश्ने विवाहप्रश्ने वा **ताम्रचूडे पिंगले** वा **निजदिनगते** सति **नृणां स्त्रीसुख**मुत्तमम् विवाहयोगो वा । अतः आभ्यां पक्षिभ्यां गोमहिष्यादि**चतुष्पाद्वृद्धिः** । ब्राह्मणक्षत्रियपक्ष्यंशे **तीर्थादिदर्शनं** यज्ञयागादिसिद्धिश्च वाच्या ।।५ ।।

दोषज्ञानं शालिन्याह-

नरपितृसुरदैवप्रेतदोषाः क्रमात्स्युः ।

शमभुजिनतिजप्याहारशय्याः शुभांशे ।।

सुमनसितचणाख्याः शालिमाषा गुडो गो-

रसघृतसिततैलं श्येनतो वृद्धिमेति ।।६ ।।

प्रश्ने तात्कालिके श्येने **नरकृतमारणादिप्रयोगतः** पीडा । पिंगलांशे **पितृदोषतः** पीडा । काकांशे **देवकृतपीडा** । कुक्कुटांशे **प्रारब्धभोगः** । मयूरांशे **भूतप्रेतादिदोषतः** तत्परिहारस्तु नरकृतप्रयोगादौ **शमः** शांतिः चंडीपाठाद्यनुष्ठानम् । पितृदोषे **ब्राह्मणभुजिर्भोजनम्** । देवदोषे **रुद्राभिषेको देवपूजादि** । दैवदोषे **तत्तत्कर्मविपाकोक्तजपो** विष्णुसहस्रनामादिजपो वा । प्रेतदोषे **बलिदानम्** । सति संभवे नारायणबल्यादि । यदुक्तं 'प्रेतदोषे प्रकर्तव्यो नारायणबलिर्विधिः । प्रेतश्राद्धं त्रिपिण्डाख्यं विष्णोस्तर्पणमेव च' इति । एवं दोषाः **शुभांशे जय्याः** । अत्र व्याख्यांतरं भोजनाद्यवस्थासु यथाक्रमं **नरपित्रादिदोष** इति । धान्यादि**वृद्धि**प्रश्ने श्येने **गोधूमवृद्धिः** । पिंगले **शर्करावृद्धिः** । काके **चणकवृद्धिः** । कुक्कुटे **शालिवृद्धिः** । मयूरे **माषवृद्धिः** । एषां समर्घता वा वाच्या । श्येने **गुडवृद्धिः** । पिंगले **गोरसवृद्धिः** । काके **मधुवृद्धिः** । कुक्कुटे **इक्षुरसवृद्धिः** । मयूरे **तैलवृद्धिः** ।।६ ।।

पुनः शालिन्याह-

ताम्रं रौप्यं हेममुक्ताय एभ्यस्त्वक्कूलक्षौमप्रसूनोर्णकाश्च ।।

निट्शूराद्यौ केकिकाकौ द्युशूरौ रात्र्यंतैन्यः स्वष्टदौ तौ तदेति ।।७ ।।

-श्येनादिभ्यः **ताम्ररौप्यहेम**मौक्तिकलोहसमर्घता । **त्वक्शणादि** । **तूलं** कार्पासम् । **क्षौमं** दुकूलम् । **प्रसूनं** पुष्पकेशरादि । **ऊर्णा** कंबलादि एषां क्रमाच्छ्येनादिभ्यो वृद्धिः । **आद्यौ** श्येनपिंगलौ **निशाबलिनौ** मयूरकाकौ

दिनबलिनौ रात्र्यंते उषःकाले अन्यः कुक्कुटो बली तदा ते गमनादौ इष्टफलदा भवन्ति। इतिशब्दः फलाध्यायसमाप्त्यर्थः।।७।।

इति फलाध्यायश्चतुर्थः।।

पंचमोऽध्यायः

अथ कालज्ञानाध्यायः। वर्षतः कालज्ञानादिपृच्छां विनापि निर्दिशति शार्दूलविक्रीडितेन-

क्रांतौ स्वाशखगात्सुखार्घमुखमूह्यंमेष आब्दं त(ज)नौ।

भाख्यांशोत्थवितः शुभाशुभफलं चाब्दं च सौराब्दतः।।

स्वावस्थासदृशं फलं बलवशात्सर्वत्र चोह्यं धिया

रिष्टारिष्टशुभाशुभं खगवशात्प्राग्वत्सुताद्यं वदेत्।।१।।

क्रांतौ मेषादिसंक्रांतौ तत्प्रवेशकाले मेषादिक्रांतिराशिपक्षी तत्प्रवेशकालिकांशपक्षी चानयोर्मध्ये यो बलिष्ठस्तद्दशाज्जगतः सुखमारोग्यादि अर्घमुखं समर्धादिकं पूर्ववदूह्यम्। एवं मेषसंक्रातितः आब्दं वर्षफलं वाच्यम्। अथ जातस्य शिशोर्भाविफलम्। जनौ जन्मकाले भाख्यांशोत्थवितः भाख्या अवकहडाचक्रोक्तनामपक्षी अंशो जन्मकालिकांशपक्षी अनयोर्बलवशाच्छुभाशुभफलं वाच्यम्। बलानयनेऽत्र यस्यासंभवस्तत्र ग्राह्यम्। अथ प्रत्याब्दिकफलं सौराब्दतः। जन्मकालीनतुल्यार्कप्रवेशे तत्कालिकपक्षितो वर्षफलं वाच्यम्। जन्मनि भोजनावस्था चेदन्नपानसमेतः। गमनांशे प्रवासशीलः। राज्यांशे गवाश्वदासादिवृतः निद्रांशेऽलसो मंदभाग्यश्च। मरणांशे नानातंकाकुलः दारिद्र्यपीडितश्च। एवं वर्षप्रवेशादौ धिया सर्वमूह्यम्। रिष्टारिष्टादि च तात्कालिकव्याध्यादिपक्षिणः स्वांशमित्रांश शत्र्वंश वशाद्वाच्यम् सुताद्यं पुत्रलाभादिकमपि पूर्वोक्तवद्वदेत्।।१।।

सद्योजातादीष्टमंत्रजपपूर्वं खगेहया।

प्रश्नवक्तुर्मुदं दद्यात्त्रिसत्यो भगवान्गुरुः।।१२।।

अथ शापविमोचनम्।। पक्षिशापविमोचनमंत्रस्य महादेवऋषिः गायत्री छंदः पार्वतीदेवता -हीं बीजं वदशक्तिः स्वाहा कीलकं शापविमोचनार्थं जपे विनियोगः।। ॐ-हीं पार्वति पंचपक्षिणां शापं विमोचय विमोचय सत्यं वद सत्यं वद स्वाहा।। पूर्वं सहस्रं जप्त्वा प्रश्ने सकृज्जप्त्वा श्येनादिक्रमेण सद्योजातादिमंत्रमंत्रं जपित्वा प्रश्नं विलोक्य वदेत्।।

अथ बालबोधायोदाहरणम्।। मार्ग १५ रवौ मृगभे मकरलग्ने घ०६प०३० समये पूर्वदिक्स्थः षष्ठा स्वमूर्धानं स्पृशन् पृच्छति। अद्य दत्तजयतिपारणा कथं भविष्यतीति। प्रश्नाद्याक्षर अकारः अतः श्येनपक्षी शुक्ले दिवा रविवारक्रमेण द्वितीयांशे पक्षी पिंगः अनयोर्बलविचारे क्रियमाणे श्येनस्य बलं ६।५६ पिंगलस्य ५।४८ अनयोर्मध्ये श्येनो बली तस्य गमनावस्था मित्रांशे वर्तते। अतएव मिष्टान्नभोजनयुता मानपूर्वका पारणेत्युत्तरं देयम्। इति श्रीपंचपाक्षिकग्रंथे वासुदेवानंदसरस्वतीविरचिते स्वकृतटीकाशुबोधिनी समाप्ता।। प्रीयादनेन भगवान्छ्रीदत्तः ॐतत्सत्।।

श्येनः नैसर्गबलः

०।३६

मित्रति ०४०

स्ववार १।०

स्वर्क्ष

१।०

मि.ल. ०४०

योग ३-२०

स्वदिन १-०

पिंगलः

०।४८

मित्रति ०४०

मित्रवार ०४०

मित्रर्क्ष ०४०

मि.ल. ०४०

२-४०-२

मि.दिन ४०।३

स्व.चे. २०।४

मि.चे. ०४०

स्वांग ११०

मित्रांग ०१४०१५

शत्रुद. २०

मित्रद. ४०१६

अथ बालबोधायोदाहरणम् ।

शके १८०४ मार्ग १५ रवौ मृगभे मकरलग्ने घ०६प०३० समये पूर्वदिक्स्थः षष्ठा स्वमूर्धानं स्पृशन् पृच्छति। अद्य दत्तजयतिपारणा कथं भवतीति। प्रश्नाद्याक्षर अकारः अतः श्येनपक्षी। शुक्ले दिवा रविवारक्रमेण द्वितीयांशे पक्षी पिंगलः अनयोर्बलविचारे क्रियमाणे श्येनस्य बलं ६।५६ पिंगलस्य ५।४८ अनयोर्मध्ये श्येनो बली। तस्य गमनावस्था मित्रांशे वर्तते। अतएव मिष्टान्नभोजनयुता मानपूर्वका पारणा इत्युत्तरं देयम्।

उपरितसंकलितबलस्य पृथक्करणम्।

श्येनपक्षिणाः

१. प्रथमे नैसर्गिकं बलं ०।३६ नवमं श्लोकं अवलोकय।
२. पूर्वाभिमुखो भूत्वा प्रश्नः कृतः अतः स्वकीया श्येनदिक्। तस्मात् द्वितीयं दिग्बलं नवमं श्लोकं अवलोकय।

३-१ प्रश्नतिथिः पौर्णिमा सा मित्रमयूरपक्षितिथिः अतः तिथिबलं ०।४० नवमं श्लोकं अवलोकय।

३-२ रविवासरे प्रश्नः, स स्वकीयश्येनपक्षिवारः अतः वारबलं १।० नवमं श्लोकं अवलोकय।

३-३ प्रश्नार्धं मृगशीर्षं तदपि स्वकीयं नक्षत्रं अतः नक्षत्रबलं १।० नवमं श्लोकं अवलोकय।

३-४ प्रश्नांगं मकराख्यं तत्तु मित्रमयूरपक्षिणाः अतः लग्नबलं ०।४०

एवं संकलितं तृतीयं कालबलं ३।२०

४. प्रश्नकाले प्रश्नकर्ता उपविष्टः अतः शत्रुपक्षिकाकचेष्टाबलं ०।२०

५. मूर्ध्नि स्पृशन् सन् प्रश्नः, तत् स्वांगं अस्ति अतः स्थानबलं पंचमं १।० नवमं श्लोकं अवलोकय

६. श्येनोपरि काकदृष्टिः अतः षष्ठं दृग्बलं

एवं संकलितं षड्बलं ६।३६

पिंगलपक्षिणाः

१. नैसर्गिकं प्रथमं बलं ०।४०

२. पूर्वाभिमुखः प्रश्नः, सा मित्रश्येनपक्षिदिक् अतो द्वितीयं दिग्बलं ०।४०

३-१. प्रश्नः पौर्णिमायां, सा मित्रमयूरपक्षितिथिः अतः तिथिबलं ०।४०

३-२ रविवारे प्रश्नः, सः मित्रश्येनपक्षिवारः अतः वारबलं ०।४०

३-३ प्रश्नार्धं मृगशीर्षं, तत् मित्रश्येनपक्षिनक्षत्रं अतः नक्षत्रबलं ०।४०

३-४ मकराख्यं प्रश्नांगं, तदपि मित्रमयूरांगं अतः लग्नबलं ०।४०

एवं संकलितं कालबलं २।४०

४. षष्ठा उपविष्टः, अयः शत्रुकाकचेष्टा तद्बलं चतुर्थं चेष्टासंज्ञं ०।२०

५. उत्तमांगं स्पृशन् सन् प्रश्नः तन्मित्रश्येनांगं अतः पंचमं स्थानबलं ०।४०

६. पिंगलोपरि मित्रकुक्कुटदृष्टिः षष्ठं दिग्बलं ०।४०

एवं संकलितं षड्बलं ५।४०

इति श्रीपंचपाक्षिकग्रंथे वासुदेवानंदसरस्वतीविरचिते स्वकृतटीकाशुबोधिनी समाप्ता ॥

प्रीयादनेन भगवान्छ्रीदत्तः ॐतत्सत् ॥

षड्बल काढण्यास उपयोगी कोष्टक

(श्री. सखाराम बापू गेंडे, नरसोबावाडी यांजकडून)

बल	श्येन	पिंगल	काक	कुक्कुट	मयूर
(१) नैसर्गिक	०। ३६	०। ४८	१। ०	०। २४	०। १२
(२) दिक्बलं	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर	मध्य
	आग्नेय	नैर्ऋत्य	वायव्य	ईशान्य	
(३) कालबलं	नंदा	भद्रा	जया	रिक्ता	पूर्णा
तिथि	१। ६। ११	२। ७। १२	३। ८। १३	४। ९। १४	५। १०। १५
वार	रविवार	सोम.	गुरुवार	शुक्र.	शनि.
	मंगळवार	बुध.			
नक्षत्र	१। २। ३	७। ८। ९	१३। १४	१८। १९	२३। २४
	४। ५। ६	१०। ११	१५। १६	२०। २१	२५। २६
		१२	१७	२२	२७
लग्न	मेष, सिंह,	मिथुन,	मीन	वृषभ	मकर
	वृश्चिक	कर्क, कन्या	धनु	तूळ	कुंभ
चेष्टा	भोजन	गमन	राज्य	निद्रा	मरण
(४) स्थानबलं	शिरोभाग	मुख.	हृदय	पृष्ठभाग	नाभीच्या खालचा भाग
(५) दृष्टि	काकाची	कुक्कुटाची	मयुराची	श्येनाची	पिंगलाची
	०। २०	०। ४०	०। ४०	०। ४०	०। ४०
अक्षरें	अ क छ ड	ख ज ढ न	उ ऊ ग झ	ए ऐ घ ट	ओ औ च ठ
	ध भ व	म श इ ई	त प य ष	थ फ र स	द ब ल ह

शत्रु	काक	काक	कुक्कुट	काक	श्येन	शत्रुबल
	कुक्कुट		पिंगल, श्येन	श्येन	काक	०। २०
मित्र	मयूर	श्येन, मयूर	मयूर	मयूर	कुक्कुट	मित्रबल
	पिंगल	कुक्कुट		पिंगल	पिंगल	०। ४०
						स्वबल ०। ६०
	श्येन ६	पिंगला ६	काक ५	कुक्कुट ५	मयूर ५	
	१ २ ३	७ ८ ९	१३ १४	१८ १९	२३ २४	
नक्षत्रा०	४ ५ ६	१० ११	१५ १६	२० २१	२५ २६	
		१२	१७	२२	२७	
तत्त्व	पृथ्वी	आप	तेज	वायू	आकाश	
तिथि	नंदा	भद्रा	जया	रिक्ता	पूर्णा	
लग्न	मे. वृ. सिं.	मि. क. कुं.	ध. मी.	वृ. तु.	म. कुं.	
वायु	प्राण	अपान	व्यान	उदान	समान	
मंत्र	सद्योजा०	वामदेव०	अधोर०	तत्पुरुष०	ईशान०	
लिंगम्	पुं.	स्त्री०	पुं०	स्त्री०	नपुंस.	
वर्ण	ब्राह्मण	क्षत्रिय	वैश्य	शूद्र	संकर	
काति	पीत	श्वेत	रक्त	कृष्ण	चित्र	
चिंता	मूल	जीव	धातु	मू० जी०	धातु	
जाति	चतुष्पाद	द्विपाद	गवादि	पक्षी	द्विपादी	
काल	भविष्य	भूत	भविष्य	वर्तमान	भूत	
अवयव	शिर	मुख	हृदय	पृष्ठ	नाभेरधः	

अंगं	दक्षिण	वाम	दक्षिण	वाम	वाम
देश	क्रोश	समीप	यो. अर्ध	क्रो० ध	योजन
स्वप्न	दुष्ट	शुभ	मध्य	लाभ	सुखद
चारः	३	७	५	११	४
वास	वन	जन	ग्राम	गृह	वन
वय	बाला	पौगंड	तरुणी	वृद्धा	अतिवृद्धा
अवस्था	अल्पप्रजा	प्रजा	वंध्या	ब० प्र०	ब० प्र०
धान्य	गोधूम	तंदुल	चणक	शालि	माष.
रस	गुड	गोरस	मधु	शर्करा	तैल
धातु	ताम्र	रौप्य	हेम	रत्न	लोह
वस्त्र	त्वक्	तूल	क्षौम	चित्र	ऊर्णा
काल	निशांत	निशा	दिन	उषःकाल	दिन
मित्र	मयूर पिंग.	श्ये.म.कु.	मयूर	मयूर पिं.	कु. पिंग.
शत्रु	काक कु.	काक	कु.पिं.श्ये.	का. श्ये.	श्ये. का.
बल	०। ३६	०। ४८	१। ०	०। २४	०। १२
स्थिति	भोजन	गमन	राज्यं	निद्रा	मरण

भोजनादिफलकोष्टकं

	भोजन	गमन	राज्य	निद्रा	मरण
काल	मास	पक्ष	दिन	अयन	वर्ष
भोजन	मिष्टान्न	शुष्क	पक्वान्न	जाड्य	पर्युषित
अर्घ	सुभिक्ष	न्यून	स्थैर्य	महार्घ	दुर्भिक्ष

लाभ	अधि	सम	मध्यम	न्यून	हानि
घात	शिर	पृष्ठ	कुक्षि	अधः	अंतः
स्थल	चोर-गृह	दुर्ज.गृह	स्वगृह	परगृह	बहिः
आस.	राग. मु.	साम्य	आरोग्य	दिर्घरो.	मरण
निधि	सिद्धि	यत्नामि	सुसि.	विकल्प	असांध्य
प्राप्ति	आगंतु	प्राप्रा	स्वल्प	कष्टप्रा.	अप्राप्ति
आगम.	विलंब.	शीघ्र.	स्वागम	पुनरा.	विघ्न
सुख	विषय	कष्ट	क्रीडा	वैरस्य	क्लेश
जय	जय	कष्टमय	विजय	पराजय	दुःख
स्थितिः	आस.	गमन	उत्थान	शयन	निद्रा. मर.
पीडा	प्रयोग	पितृपी.	देवपी.	दैवपी.	प्रेतपीडा
परिहार	शांति	ब्रा. भो.	देवपूजा	जप	बलिदान नारायण ब. सर्पबली
वधिप	श्येन	पिंगल	काक	कुक्कुट	मयूर
स्वर	अ आ	इ ई	उ ऊ	ए ऐ	ओ औ
वर्ण	कछड	स्वजड	गझत	घटथ	चठद
	घभव	नमश	पयब	परख	बलह

षड्बल काढण्यास उपयोगी कोष्टक

(श्री. सखाराम बापू गेंडे, नरसोबावाडी यांजकडून)

बल	श्येन	पिंगल	काक	कुक्कुट	मयूर
(१) नैसर्गिक	०। ३६	०। ४८	१। ०	०। २४	०। १२
(२) दिक्बलं	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर	मध्य
	आग्नेय	नैर्ऋत्य	वायव्य	ईशान्य	
(३) कालबलं	नंदा	भद्रा	जया	रिक्ता	पूर्णा
तिथि	१। ६। ११	२। ७। १२	३। ८। १३	४। ९। १४	५। १०। १५
वार	रविवार	सोम.	गुरुवार	शुक्र.	शनि.
	मंगळवार	बुध.			
नक्षत्र	१। २। ३	७। ८। ९	१३। १४	१८। १९	२३। २४
	४। ५। ६	१०। ११	१५। १६	२०। २१	२५। २६
		१२	१७	२२	२७
लग्न	मेष, सिंह,	मिथुन,	मीन	वृषभ	मकर
	वृश्चिक	कर्क, कन्या	धनु	तूळ	कुंभ
चेष्टा	भोजन	गमन	राज्य	निद्रा	मरण
(४) स्थानबलं	शिरोभाग	मुख.	हृदय	पृष्ठभाग	नाभीच्या खालचा भाग
(५) दृष्टि	काकाची	कुक्कुटाची	मयुराची	श्येनाची	पिंगलाची
	०। २०	०। ४०	०। ४०	०। ४०	०। ४०
अक्षरें	अ क छ ड	ख ज ढ न	उ ऊ ग झ	ए ऐ घ ट	ओ औ च ठ
	ध भ व	म श इ ई	त प य ष	थ फ र स	द ब ल ह

शत्रु	काक	काक	कुक्कुट	काक	श्येन	शत्रुबल
	कुक्कुट		पिंगल, श्येन	श्येन	काक	०। २०
मित्र	मयूर	श्येन, मयूर	मयूर	मयूर	कुक्कुट	मित्रबल
	पिंगल	कुक्कुट		पिंगल	पिंगल	०। ४०
						स्वबल ०। ६०
	श्येन ६	पिंगला ६	काक ५	कुक्कुट ५	मयूर ५	
	१ २ ३	७ ८ ९	१३ १४	१८ १९	२३ २४	
नक्षत्रा०	४ ५ ६	१० ११	१५ १६	२० २१	२५ २६	
		१२	१७	२२	२७	
तत्त्व	पृथ्वी	आप	तेज	वायू	आकाश	
तिथि	नंदा	भद्रा	जया	रिक्ता	पूर्णा	
लग्न	मे. वृ. सिं.	मि. क. कुं.	ध. मी.	वृ. तु.	म. कुं.	
वायु	प्राण	अपान	व्यान	उदान	समान	
मंत्र	सद्योजा०	वामदेव०	अधोर०	तत्पुरुष०	ईशान०	
लिंगम्	पुं.	स्त्री०	पुं०	स्त्री०	नपुंस.	
वर्ण	ब्राह्मण	क्षत्रिय	वैश्य	शूद्र	संकर	
काति	पीत	श्वेत	रक्त	कृष्ण	चित्र	
चिंता	मूल	जीव	धातु	मू० जी०	धातु	
जाति	चतुष्पाद	द्विपाद	गवादि	पक्षी	द्विपादी	
काल	भविष्य	भूत	भविष्य	वर्तमान	भूत	
अवयव	शिर	मुख	हृदय	पृष्ठ	नाभेरधः	

अंगं	दक्षिण	वाम	दक्षिण	वाम	वाम
देश	क्रोश	समीप	यो. अर्ध	क्रो० ध	योजन
स्वप्न	दुष्ट	शुभ	मध्य	लाभ	सुखद
चारः	३	७	५	११	४
वास	वन	जन	ग्राम	गृह	वन
वय	बाला	पौगंड	तरुणी	वृद्धा	अतिवृद्धा
अवस्था	अल्पप्रजा	प्रजा	वंध्या	ब० प्र०	ब० प्र०
धान्य	गोधूम	तंदुल	चणक	शालि	माष.
रस	गुड	गोरस	मधु	शर्करा	तैल
धातु	ताम्र	रौप्य	हेम	रत्न	लोह
वस्त्र	त्वक्	तूल	क्षौम	चित्र	ऊर्णा
काल	निशांत	निशा	दिन	उषःकाल	दिन
मित्र	मयूर पिंग.	श्ये.म.कु.	मयूर	मयूर पिं.	कु. पिंग.
शत्रु	काक कु.	काक	कु.पिं.श्ये.	का. श्ये.	श्ये. का.
बल	०। ३६	०। ४८	१। ०	०। २४	०। १२
स्थिति	भोजन	गमन	राज्यं	निद्रा	मरण

भोजनादिफलकोष्टकं

	भोजन	गमन	राज्य	निद्रा	मरण
काल	मास	पक्ष	दिन	अयन	वर्ष
भोजन	मिष्टान्न	शुष्क	पक्वान्न	जाड्य	पर्युषित
अर्घ	सुभिक्ष	न्यून	स्थैर्य	महार्घ	दुर्भिक्ष

लाभ	अधि	सम	मध्यम	न्यून	हानि
घात	शिर	पृष्ठ	कुक्षि	अधः	अंतः
स्थल	चोर-गृह	दुर्ज.गृह	स्वगृह	परगृह	बहिः
आस.	राग. मु.	साम्य	आरोग्य	दिर्घरो.	मरण
निधि	सिद्धि	यत्नामि	सुसि.	विकल्प	असांध्य
प्राप्ति	आगंतु	प्राप्रा	स्वल्प	कष्टप्रा.	अप्राप्ति
आगम.	विलंब.	शीघ्र.	स्वागम	पुनरा.	विघ्न
सुख	विषय	कष्ट	क्रीडा	वैरस्य	क्लेश
जय	जय	कष्टमय	विजय	पराजय	दुःख
स्थितिः	आस.	गमन	उत्थान	शयन	निद्रा. मर.
पीडा	प्रयोग	पितृपी.	देवपी.	दैवपी.	प्रेतपीडा
परिहार	शांति	ब्रा. भो.	देवपूजा	जप	बलिदान नारायण ब. सर्पबली
वधिप	श्येन	पिंगल	काक	कुक्कुट	मयूर
स्वर	अ आ	इ ई	उ ऊ	ए ऐ	ओ औ
वर्ण	कछड	स्वजड	गझत	घटथ	चठद
	घभव	नमश	पयब	परख	बलह

॥ पंचपाक्षिकभाषांतरप्रारंभः ॥

या स्कंधत्रयात्मक ज्योतिःशास्त्राचा विचार करण्यास असमर्थ असलेल्या मंदबुद्धीच्या लोकांना त्याचें सुखानें ज्ञान व्हावें म्हणून स्कंदांनीं सांगितलेल्या पंचपाक्षिक प्रश्नविद्येचें सारसंग्रह करून संक्षेपतः विवरण करितात :-

दत्तः स्वात्माऽपि येनेह स्वभक्तायात्रये स वः ।

दत्तात्रेयोऽखिलापद्भ्यः सदाव्याद्भगवान्प्रभुः ॥१॥

अन्वय :- येन स्वभक्ताय अत्रये स्वात्मापि दत्तः सः भगवान् प्रभुः दत्तात्रेयः अखिलापद्भ्यः वः सदा अव्यात् ॥१॥

अर्थ :- अत्रि ऋषि नांवाच्या आपल्या भक्ताला स्वकीय आत्माहि त्यांनीं दिला ते प्रभु भगवान् दत्तात्रेय सर्व प्रकारच्या आपत्तींपासून निरंतर तुमचें संरक्षण करोत. ॥१॥

पंचात्मात्रिसुतेरितेन सदसज्ज्ञानाप्तये कथ्यते ।

पंचाभीष्टखगस्थितिः फलयुता ज्योतिर्विदानन्दा ।

येनातप्तमहाभराक्षमजरं सदद्वादशारं धतम् ।

चक्रं सदृढनाभिकं स भगवान्प्रीयात्तया स्वेष्टदः ॥२॥

अन्वय :- पंचात्मात्रिसुतेरितेन सदसद्ज्ञानाप्तये ज्योतिर्विदानन्दा फलयुता पंचाभीष्टखगस्थितिः कथ्यते। येन अतप्तमहाभरोक्षं अजरं सदृढनाभिकं सदद्वादशारं चक्रं धृतं सः स्वेष्टदः भगवान् तथा प्रीयात् ॥२॥

अर्थ :- पंचात्मा अत्रिपुत्र जे दत्तात्रय त्यांच्या प्रेरणेनें पांच अभीष्ट पक्ष्यांची स्थिति शुभाशुभ ज्ञानप्राप्तीकरितां आणि ज्योतिषशास्त्रवेत्त्यांच्या मनाला आनंद देणारी अशी फलासह मी सांगतो. ज्यानें उष्ण नसलेले, अतिशय वजनदार, जीर्ण न होणारें, द्वादशमासरूपी बारा आरांचे, अतिशय घट्ट नाभीनें युक्त असें चक्र धारण केलें आहे, व जो आपल्या भक्तांना इष्ट फल देतो तो दत्तप्रभु या ग्रंथाच्या कथनानें संतुष्ट होवो.

पंचात्मा या शब्दाचा अर्थ स्वामींनीं नाना प्रकारांनीं करून दाखविला आहे. (१).पंच म्हणजे विस्तीर्ण अथवा व्यापक आहे, आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचें तो हा एक अर्थ, (२).अथवा ब्रह्माच्या उपलब्धीची जी पांच स्थाने आहेत त्यांचा आत्मा

म्हणजे प्रेरक. हीं पांच स्थानें गीतेंत सांगितलेलीं आहेत - “अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथक्विधं। विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम्” (१८ अ.) अथवा (३).पृथ्वी आदि पंचभूतांचा आत्मा म्हणजे अंतरीर्मा “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादि श्रुतिवचन आहे. (४).अथवा पंचप्राण हें ज्याचें आत्मा म्हणजे उपलब्धिद्वार आहे असा. कारण भगवान् शंकराचार्यानीं म्हटलें आहे : “प्राणायामव्रतम् तत् श्रुतिशिरसी मतम् स्वात्मलब्धयै न चान्यत्” इति (५).अथवा चक्षु इत्यादि पांच इन्द्रियांचा आत्मा. याविषयीं श्रुति आहे ती अशी : “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इति. (६).पंचायनांतील पंचदेवतारूप याविषयीं स्मृति आहे ती ही : “एकोऽहं पंचधा जातः” इति (७).अथवा अग्नि म्हणजे खातो तो आत्मा; प्रलयकाळी पंचमहाभूतांना जो खाऊन टाकतो तो. (८).अथवा आप्णोति म्हणजे मिळवून देतो तो आत्मा; पांच अधिकरणांनीं आपल्या भक्तांना प्राप्ति करवून देतो तो आत्मा; पांच अधिकरणांनीं आपल्या भक्तांना प्राप्ति करवून देतो तो. (९).अथवा पांच प्राणांनी जगत् चालवितो तो. (१०).अथवा पंच विषयांना “अग्नि” म्हणजे खातो तो. आत्मा या शब्दाच्या ज्या व्युत्पत्ति आतांपर्यंत लिहिल्या आहेत, त्या एके ठिकाणीं दिल्या आहेत. तो श्लोक येणेंप्रमाणें : “यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाग्निं विषयानिह।। यच्चास्य सन्ततो भवस्तेनाऽत्मेति च गीयते” इति. अशा प्रकारें आत्मशब्दाची व्युत्पत्ति सांगितली आहे. (११).अथवा प्रस्तुत ग्रंथ ज्योतिषशास्त्र विषयाचा आहे. या शास्त्रामध्ये पंचसंवत्सरमय युग प्रसिद्ध आहे. म्हणून तदनुरोधाने पंचसंवत्सरमय ज्याचा आत्मा आहे तो पंचात्मा असाहि विग्रह करतां येतो. अशा प्रकारें पंचात्मा वगैरे शब्दांचे पुष्कळ वेगवेगळे अर्थ होऊं शकतात. तथापि विस्तार फार होईल या भीतीनें त्यांचे विवेचन येथें केलें नाहीं.

ज्योतिषशास्त्र विद्यमान आहेच. तरी पण त्यांत सुलभता आणण्याकरितां वेदबाह्य असें प्रस्तुत प्रकरण आदरणीय कसें ? अशी शंका केल्यास तिचें निराकरण सांगतात.

येथें खग शब्दानें ग्रह समजावे. त्यामध्ये सूर्य आणि मंगळ हे दोन ग्रह सारखेच क्रूर आणि एकाच वर्णाचे असल्यामुळें एकरूप समजावेत. चंद्र आणि बुध हे पितापुत्र असून सारखेच शुभ आहेत म्हणून एकरूप समजावेत. याप्रमाणें सातहि ग्रह परोक्षतेनें पांच पक्षांच्या रूपानें सांगितलेले आहेत. कारण श्रुति म्हणते “परोक्षप्रिया इव हि देवाः” (देव हे परोक्षप्रिय आहेत.) हें मनांत आणून प्रार्थनेच्या मिषानें वैदिक चक्राचा निर्देश केला आहे, तो येणेंप्रमाणें :- ज्या भगवंतानें उष्ण नाहीं आणि वजनदार आहे

अक्ष ज्याचा असें बारा मासरूप अर असलेलें आणि ज्यामध्ये पश्चिमेकडे ग्रहांची गति आहे असें चक्र विश्व चालविण्याकरितां धारण केलें आहे. याला श्रुतीचें प्रमाण असे:- “पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्नापिता भुवनानि विश्वा। तस्य नाक्षस्तप्यते भूरि भारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः। द्वादशारं नहि तज्जरायेत्यादि।। अथवा शरीराकाशामध्ये पंचप्राण हेच पांच पक्षी अशीहि व्याख्या करावी. याला श्रुतीचें प्रमाण :- ‘उत्पत्तिमायातिं स्थानं विभुत्वं चैव पंचधा। अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुत’ इति। ईश्वरः सर्वभूतानाम्’ या स्मृतीच्या आधारें हृदयरूपी चक्राचें व्याख्यान करावें. अभीष्ट असलेल्या त्या खगस्थितीच्या योगानें भगवान् प्रसन्न होवो. ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरिणा’ ही भगशब्दाची व्याख्या दिली आहे. अशा प्रकारचा भगवान् या खगस्थितीनें कसा संतुष्ट होईल, या शंकेचें उत्तर असे :- “यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्करुष्व मदर्पणम्” इत्यादि वचनांच्या आधारें म्हणतां येतें कीं कोणतेही कर्म भगवंताच्या प्रीत्यर्थ त्याला समर्पण केलें तर तो खात्रीनें संतुष्ट होतो. याला स्मृतीचा आधार “पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः” येणेंकरून कवीची निरहंकारवृत्ति, आणि लोकांवर उपकार करण्याकरितां द्वैत प्रवृत्ति असली तरी तिच्यांतील पारमार्थिक दृष्टि, या दोन गोष्टींचें सूचन केलें आहे.

स्वतः उत्पादन केलेल्या सर्वांना इष्ट देतो तो स्वेष्टद. यथे शंका करितात - “आयुरन्नं प्रयच्छसि” अशी स्मृती आहे. तिच्या आधारें म्हणतां येतें कीं ईश्वर अन्न अणि वस्त्र देतो. तो स्वेष्ट देतो असें कसें म्हणावें ? याचें उत्तर असें. असा अर्थ केल्यास जगांत कोणीहि दुःखी असतां कामा नये आणि तसें तर दिसून येत नाही. म्हणून असा अर्थ न करतां वेगळा अर्थ केला पाहिजे तो येणेंप्रमाणें :- ‘स्वानां’ म्हणजे आपल्या भक्तांना इष्ट देतो तो स्वेष्टद असा अर्थ करावा. असें कोणी म्हणेल तर तेंही बरोबर नाही. कारण ते भक्त असले तरीही पैशामुळें वगैरे प्रमाद करतील असें संभवनीय आहे. म्हणून ‘स्वेष्टद’ हा समास अन्य त-हेनें सोडविला पाहिजे. “स्वेषां इष्टं पुत्रादिसंबंधं ह्यतीति।” म्हणजे आपल्याला इष्ट असे पुत्रादिकांचे संबंध जो नष्ट करतो तो. याबद्दल गरुड पुराणांत हें वचन आहे. “यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान्। तावंतोऽस्य निख्यन्ते हृदये शोकशंकवः” तसेंच भागवतांतही म्हटलें आहे. “यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहम्” अथवा “स्वेभ्यः” म्हणजे मी तुमचाच

आहें अशा बुद्धीने शरण आलेल्या मुमुक्षांना इष्ट म्हणजे मोक्ष देतो तो स्वेष्टद, अथवा “ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्” या वचनाप्रमाणे मुक्त असतात ते ईश्वररूप असतात. त्यांना इष्ट म्हणजे विदेहमुक्तिरूपी सुख देती तो स्वेष्टद. याप्रमाणे योग्य तो अर्थ समजावा. विस्ताराच्या भीतीने येथेच पुरे करतो.

आता श्येन वगैरे पक्षांचे स्वर वर्ण इत्यादि मालिनी वृत्तांत सांगतात :

अकछडधभवाः श्येनस्य वेः पिङ्गलस्ये -

खजडनमश काके ऊगझौ तोर्यपौ षः।

घटथफरसए स्युः कुक्कुटे ओ मयूरे

चठदबलहवर्णाः प्रष्टृपूर्वाक्षरोत्थाः।।३।।

अन्वय :- श्येनस्य वेः अकछडधभवाः, पिङ्गलस्य वेः इखजडनमशः, काके ऊ गझौ तः यपो षः, कुक्कुटे घटथफरसः एः, मयूरे ओ चठदबलहवर्णाः प्रष्टृपूर्वाक्षरोत्थाः स्युः।।३।।

टीका :- श्येनस्य वेः पक्षिणः अकारः स्वरः अकछडधभवा वर्णाः।।१।। पिङ्गलस्य इकारः स्वरः खजडनमशा वर्णाः।।२।। काकस्य उकारः स्वरः गझतयपषा वर्णाः।।३।। कुक्कुटस्य ए स्वरः घटथफरसा वर्णाः।।४।। मयूरस्य ओकारः स्वरः चठदबलहवर्णाः।।५।। अत्र -ह्रस्वदीर्घस्वरयोरैक्यम्। एवं प्रष्टृः प्रथमाक्षरस्य यः स्वरो वर्णो वा स पक्षी प्रश्नकाले ज्ञातव्यः।।३।।

अर्थ :- १. श्येन पक्ष्याचे अ आ हे स्वर आहेत. क, छ, ड, ध, भ आणि व हे त्याचे वर्ण आहेत.

२. पिङ्गल पक्ष्याचे इ, ई हे स्वर असून ख, ज, ढ, न, म आणि श हे वर्ण आहेत.

३. काकपक्ष्याचे उ, ऊ हे स्वर असून ग, झ, त, य, प आणि ष हे वर्ण आहेत.

४. कुक्कुट पक्ष्याचे ए, ऐ हे स्वर असून घ, ट, थ, फ, र आणि स हे वर्ण आहेत.

५. मयूर पक्ष्याचे ओ, औ हे स्वर असून च, ठ, द, ब, ल आणि ह हे वर्ण आहेत.

प्रश्न करणा-याच्या पहिल्या अक्षरावरून प्रश्नपक्षी कोण हें वरीलप्रमाणे समजावें.

स्वर वर्ण

श्येन अ आ क छ ड ध भ व

पिंगल	इ ई	ख ज ढ न म श
काक	उ ऊ	ग झ त य प ष
कुक्कुट	ए ऐ	घ ट थ फ र स
मयूर	ओ औ	च ठ द ब ल ह

श्येनादि पक्ष्यांचीं तत्त्वे इत्यादि इंद्रवंशा वृत्तांत सांगतात -

भूः प्राक्शिशुः कुक्कुटकाकवैरिकः पीतोश्विषड्भो नृशिफो चतुष्पदी ।।

नंदाजसिंहालिभविष्यकारयुक् प्राणः कदक्षी द्विज आद्य आद्ययुक् ।।४।।

अन्वय :- श्लोकाप्रमाणे ।। ४ ।।

अर्थ :- श्येन पक्ष्याचें भूमि हें तत्त्व, पूर्व व आग्नेयी ह्या दिशा, बाल्य (५ वर्षाची) ही अवस्था, पिंगल पक्षी व मयूरपक्षी हे मित्र, काक पक्षी व कुक्कुट पक्षी हे शत्रु. पिवळा हा रंग; अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशीर्ष व आर्द्रा हीं नक्षत्रें; हा पुल्लिंगी पक्षी, मूलवस्तु चिंता; चतुष्पाद जाति; प्रतिपदा, षष्ठी व एकादशी ह्या तिथि; मेष, सिंह व वृश्चिक ह्या राशी; भविष्य दाखविणें हा काल; सूर्य व मंगळ हे वार; प्राण हा वायु; शिरोभाग हा अवयव; दक्षिण बाजू हें अंग; ब्राह्मण हा वर्ण; सद्योजातं प्रपद्ये हा मंत्र; इत्यादीनें विशिष्ट असा हा पहिला श्येन पक्षी आहे.

आतां पिंगल पक्षाचे स्वर वर्ण इत्यादि वसंतवृत्तानें सांगतात.-

वार्दक्षिणा नृपकुमारककाकवैरि-

रादित्यषड्भशुचिजीववधूर्द्विपादी ।।

भद्रेन्दुविन्मिथुनकर्कवधूभभता-

पानास्यवामकरवामयुतश्च पिङ्गः ।।५।।

अर्थ :- २ पिंगल पक्ष्याचें पाणी हें तत्त्व; दक्षिण व नैऋत्य ह्या दिशा; क्षत्रिय हा वर्ण; कुमार हीं (५-१५ वर्षे) अवस्था; श्येनपक्षी, कुक्कुट पक्षी व मयूरपक्षी हे मित्र; काकपक्षी हा शत्रु; पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वा व उत्तरा हीं नक्षत्रें; शुभ्र हा रंग; जीव ही चिंता; स्त्री हें लिंग; द्विपाद ही जाति; द्वितीया सप्तमी व द्वादशी या तिथी; चंद्र व बुध हे वार; मिथुन, कर्क व कन्या हीं लग्नें; भूत (मागील स्थिति दाखविणें) हा

काल; मुख हा अवयव; डावी बाजू हें अंग; 'वामदेवाय नमो !' हा मंत्र अपान हा वायु असे पिंगलपक्ष्याचे गुण सांगितले आहेत.

काकपक्ष्याचे गुण शार्दूलविक्रीडित वृत्तानें सांगतात -

प्रत्यग्विड्युववहिनधातुकरपंचर्क्षीजयाशृंगिपुं-

रक्तेज्यांत्यधनुर्भदक्षहृदयव्यानान्वितः केकियुक् ।।

कालोघोरयुतो बली नच शिखी स्युः पादवृद्ध्याक्रमा-

ताम्रश्येनकपिंगला बलिफलं स्यात्प्रष्टकालोत्थयोः ।।६।।

अन्वय :- प्रत्यक् विट्, युववहिनधातुकरपंचर्क्षी, जया, शृंगिपुंरक्तेज्यांत्यधनुर्भदक्षहृदयव्यानान्वितः, केकियुक्, कालः, अघोरयुतः, बली, नच शिखी, क्रमात् पादवृद्ध्या ताम्रश्येनकपिंगलाः (बलिनाः) स्युः प्रष्टकालोत्थयोः फलम् बलि ।।६।।

अर्थ :- ३ काकपक्ष्याची पश्चिम व वायव्य ही दिश, वैश्यवर्ण तारुण्य (१६-४०वर्षे) ही अवस्था; अग्नि हें तत्त्व; धातु ही चिंता; हस्त, चित्रा, स्वाति, विशाखा व अनुराधा हीं नक्षत्रे, तृतीया, अष्टमी व त्रयोदशी ह्या तिथि; शृंगवान् ही जाति, पुरुष हें लिंग, लाल हा रंग; गुरुवार हा वार; धन व मीन हीं लग्ने; दक्षिण बाजू हें अंग; हृदय हा अवयव; व्यान हा वायु; मयूरपक्षी हा मित्र; भविष्य हा काल; 'अघोरेभ्यो' हा मंत्र; अशा प्रकारचा हा काकपक्षी बलवान् असतो. मयूरपक्षी हा कमी बलवान्; श्येन, पिंगल व कुक्कुट हे पक्षी पाव पाव पटीनें क्रमानें अधिक बलवान्.

प्रश्न विचारणारा आणि प्रश्न विचारलेला काळ, याच्या पक्ष्यांमध्ये जो अधिक बलवान् असेल त्याच्या अवस्थेप्रमाणें फल सांगावे. ।। ६ ।।

टीप :- मयूरपक्षी बलवान् नाही.

कुक्कुट पक्ष्याचे गुण शार्दूलविक्रीडितानें सांगतात.

वातोदक्स्थविरासितांग्रिजसुरेट्पंचर्क्षकाकारियुक् ।

पक्षीजीवशिफान्वितश्च मिथुनी रिक्तान्वितः शुक्रयुक् ।।

वामाङ्गो वृषजूकभोगृहचरः स्याद्वर्तमानोस्य वै ।

देवस्तत्पुरुषो ह्युदानपवनः पृष्ठाङ्गकः कुक्कुटः ।।७।।

अन्वय :- कुक्कुटः वातोदक्स्थविरासितांग्रिजसुरेट् पंचर्क्षकाकारियुक्, पक्षीजीवशिफान्वितश्च, मिथुनी, रिक्तान्वितः शुक्रयुक्, वामांगो, वृषजूकभो, ग्रहचरः अस्य वै वैः वर्तमानकालः देवस्तत्पुरुषो, ह्युदानपवनः, पृष्ठांगकः कुक्कुटः ॥७॥

अर्थ :- ४ कुक्कुट पक्ष्याचे वायु हें तत्त्व आहे. उत्तर व ईशान्य ह्या दिशा, वृद्ध (४१-७० वर्षे) ही अवस्था; काळा हा रंग; शूद्र हा वर्ण; ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा व श्रवण हीं नक्षत्रें; श्येनपक्षी पिंगलपक्षी व मयूरपक्षी हे मित्र; काकपक्षी हा शत्रु; पक्षी ही जाति; जीव ही मूलचिंता; पुरुष व स्त्री हीं लिंगें; चतुर्था, नवमी व चतुर्दशी ह्या तिथि; शुक्रवार हा वार; डावी बाजू हें अंग; वृषभ व तूळ हीं लग्नें; गृहामध्ये संचार; सांप्रतची स्थिति दाखविणें हा काल; 'तत्पुरुषाय विद्महे' हा मंत्र; उदान हा वायु; पृष्ठभाग हा अवयव आहे.

मयूरपक्ष्याचे गुण शिखरिणीवृत्तानें सांगतात.

खमध्यस्थः प्रतोऽधमकुलभवश्चित्रिततनु-

द्विषच्छ्येनारिष्टो वसुमुखभयुक् क्लीबशनियुक् ॥

समूलो द्व्यंग्रिः स्यान्मृगघटभपूर्णा पदबली ।

समानी वामाङ्गी गतसमयवित्सेश्वरशिखी ॥८॥

अन्वय :- शिखी खमध्यस्थः, प्रेतः अधमकुलभवश्चित्रिततनुः द्विषच्छ्येनारिष्टः, वसुमुखभयुक् क्लीबशनियुक् समूलो द्व्यंग्रिः स्यान्मृगघटभपूर्णाः, पदबली, समानी वामांगी गतसमयवित्सेश्वरः ॥८॥

अर्थ :- मयूरपक्ष्याचें आकाश हें तत्त्व आहे. शरीराचा मध्यभाग हा अवयव; मरण ही अवस्था; संकर हा वर्ण; चित्रविचित्र कांति; पिंगल पक्षी व कुक्कुटपक्षी हे मित्र; श्येन पक्षी व काक पक्षी हे शत्रु; धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा व रेवती हीं नक्षत्रें; नपुंसक हें लिंग; शनिवार हा वार; मूल ही चिंता; द्विपाद ही जाति; मकर व कुंभ हीं लग्नें, पंचमी, दशमी, पौर्णिमा व अमावास्या ह्या तिथि, नाभीच्या खालचा भाग बळकट; समान हा वायु; डावी बाजू हें अंग; मागील स्थिति दाखवणें हा काल; 'ईशानः सर्वविद्यानां' हा मंत्र. ॥ ८ ॥

याप्रमाणें संज्ञाध्याय समाप्त झाला.

अध्याय दुसरा

अथ बलानयनाध्यायो व्याख्यायते । तावद्बलसाधनं स्रग्धरयाह-

पंचाप्लैकोत्तराङ्का शिखिनिशिचरताम्राद्यकाकौज आद्यं ।

त्र्यंशर्ध्याद्यादि दिग्जं तिथिदिनभभजं स्वादिचेष्टासु तद्वत् ॥

स्वाद्यंगेऽप्येवमेवं दृश इह हरिवत्स्वस्तृतीये दृगाद्येऽन्धन्ते ।

रात्रावकाद्या विडज्जणलघवोऽन्यत्र दीर्घा घपूर्वे ॥१॥

अन्वयः :- पंचाप्लैकोत्तरांकाः आद्यं शिखिनिशिचरताम्राद्यकाकौजः, १ त्र्यंशर्ध्या
अर्यादि दिग्जं (बलं) २ त्र्यंशर्ध्या तिथिदिनभभजं (काकबलं) ३ तद्वत् चेष्टासु (बलं) ४
स्वाद्यंगेऽपि एवं (बलं) ५ इह हरिवत् स्वस्तृतीये दृक् दृशः (बलं) ६ आद्ये
(शुक्लपक्षे) अह्नि, अंत्ये (कृष्णपक्षे) रात्रौ विडज्जणः लघवः, अन्यत्र घपूर्वे
दीर्घाः ॥१॥

अर्थ :- १, २, ३, ४, ५ या आंकड्यांना ५ ने भागावें आणि जो भागाकार
येईल, त्या प्रमाणांत मयूर कुक्कुट, श्येन, पिंगल आणि काक याचे अनुक्रमाने
नैसर्गिक बल असतें. आर्धी पक्षी, मित्र, पक्षी आणि स्वतः यांचें दिग्बल अनुक्रमानें
१।३. मित्राच्या तिथ्यादींचें बल २।३, आणि १ असें असतें. तिथि, वार, नक्षत्र, लग्न
यांच्यावरून कालबल बघतात. शत्रूच्या तिथि, वार, नक्षत्र लग्नाचें कालबल १।३.
मित्राच्या तिथ्यादींचें बल २।३ आणि स्वतःच्या तिथ्यादींचें बल संपूर्ण. त्याच्या
चेष्टाबलाविषयीं असेंच समजावें, आणि या शास्तमध्ये दृष्टीफल याप्रमाणेंच समजावें.
तसेंच अंगाविषयींहि या प्रमाणेंच समजावें. पण ती दृष्टि सिंहाप्रमाणे आपल्या मागच्या
तिस-या पक्षावर असते. शुक्लपक्षामध्ये दिवसां आणि कृष्णपक्षामध्ये रात्रीं 'अ'पासूनचे
स्वर ५ आणि ज, ङ ण सोडून क पासून ह पर्यंत व्यंजनं लघु स्वरयुक्त क्रमानें
श्येनादिपक्ष्यांचीं असतात. आणि इतर वेंळीं ध पासून ह पर्यंतचीं व्यंजनं दीर्घस्वरयुक्त
असतात.

एतत्खगेहया नानाफलं तत्र बलं विना ।

यः स्वात्मनि बलं युञ्ज्यात्स पूज्यः सर्वविद्भवेत् ॥१०॥

टीप :- स्पष्टार्थमनुष्टुप्पद्यम् । इति बलाध्यायो द्वितीयः ॥२॥

अन्वय :- एतत् खगेहया नानाफलं तत् बलं विना न (अतः) यः स्वात्मनि बलं युञ्ज्यात् स पूज्यः सर्वविच्च भवेत् ॥१०॥

अर्थ :- हें श्येनादिपक्ष्यांच्या इच्छेनें प्राप्त होणारें नानाप्रकारचें फल बलवान् पक्ष्याच्या स्वाधीन आहे. याकरितां जो प्रश्नवेत्ता प्रश्नगत बलाचा विचार करून फल सांगेल, तो लोकांमध्ये पूज्य होऊन सर्वज्ञ होईल. हा श्लोक अनुष्टुप् वृत्ताचा आहे ॥१॥

अध्याय तिसरा

अंशानयन

अंश कसा आणावा तें शिखरिणी वृत्तानें सांगतात.

अथांशानयनाध्यायो व्याख्यायते। अंशानयनं तावच्छिखरिण्याह-

स्वराणांशांगक्षान्यतमजतिथिव्यन्यतरसं-

भवव्योर्यः शूरो भवति तदवस्थोदितफलम्।

भुजिर्यात्रा राज्यं शयनमरणेऽह्नः शरलवे।

सितेह्न्यन्ते रात्रौ सममितरथान्यत्र गदितम्॥११॥

अन्वयः- स्वराणांशांगक्षान्यतमजतिथिव्यन्यतरसंभवव्योः यः शूरः भवति तदवस्थोदितफलं (वाच्यं) सिते अह्नि अंत्ये रात्रौ च अह्नः शरलवे भुजिः यात्रा राज्यं शयनमरणे समं गदितम्। अन्यत्र इतरथा गदितम्॥११॥

अर्थ :- पूर्वी स्वर अथवा वर्ण यांच्यावरून प्रश्नपक्षी ठरवावा असें सांगितलें आहे. परंतु कांहीं कारणानें जर स्वर किंवा वर्ण यांचे ज्ञान झालें नाहीं तर दिक्पक्षी घ्यावा. कदाचित् दिशेचेंही जर सम्यक् ज्ञान झालें नाहीं तर लग्नपक्षी घ्यावा. पण त्याचाही संशय असेल तर नक्षत्र पक्षी घेऊन प्रश्नपक्षी निश्चित करावा.

तदनंतर तात्कालिक तिथीचा पक्षी घ्यावा. याप्रमाणें जे दोन पक्षी सिद्ध झाले, त्या दोघांची पूर्वी सांगितलेल्या रीतीप्रमाणें निसर्गादि सहा बलें पाहून त्यांत जो बलवान् पक्षी असेल त्याच्या अवस्थेवरून फल सांगावें असें सम्प्रदायवेत्त्यांनीं सांगितलें आहे.

दिनमानाचे ५ भाग करावे. शुक्ल पक्षामध्ये दिवसास व कृष्ण पक्षामध्ये रात्रौ पहिल्या पंचमांशांत भोजनावस्था, दुस-या पंचमांशांत गमनावस्था, तिस-या पंचमांशांत राज्यावस्था व चौथ्या पंचमांशांत निद्रावस्था व पांचव्या पंचमांशांत मरणावस्था अशा अनुक्रमें श्येन, पिंगल, कावळा, कोंबडा व मोर या पक्ष्यांच्या अवस्था असतात.

याप्रमाणें दिनमानानुरोधानें रोजच्या रोज पक्ष्यांच्या अवस्था जाणून त्या त्या अवस्थेप्रमाणें फल सांगावें ॥ ११ ॥

शुक्ल पक्षात दिवसाच्या व कृष्ण पक्षात रात्रीच्या अवस्था	कृष्ण पक्षात दिवसाच्या व शुक्ल पक्षात रात्रीच्या अवस्था
---	---

घ. ० ते ६ पर्यंत भोजन

घ. ० ते ६ पर्यंत मरण

घ. ६ ते १२ पर्यंत यात्रा

घ. ६ ते १२ पर्यंत शयन

घ. १२ ते १८ पर्यंत राज्यं

घ. १२ ते १८ पर्यंत राज्यं

घ. १८ ते २४ पर्यंत शयनं

घ. १८ ते २४ पर्यंत यात्रा

घ. २४ ते ३० पर्यंत मरण

घ. २४ ते ३० पर्यंत भोजन

रव्यादिवारेषु अंश क्रममाह स्रग्धरया -

स्वांशे प्राक् पंचभक्ते स्वफलमितरवेः स्यात्क्रमाच्छ्येनपिङ्गौ ।

काकस्ताम्रः शिखी स्वाग्रत इतरलवे ज्ञेयमेवं पुनश्च ।।

सूर्यारे चन्द्रसौम्ये गुरुकविशनिषु ताम्रकाकौ च पिङ्गः ।

श्येनः केकी च चन्द्रार्कजफलसमता प्राग्वदन्यच्च कृष्णे ।।२।।

अन्वय :- पंचभक्ते स्वांशे प्राक् स्वफलं, ततः इतरवेः क्रमात् (फलां) स्यात् (क्रमस्तु) श्येनपिंगौ, काकः, ताम्रः, शिखी (च) पुनः इतरलवे एवं ज्ञेयं सूर्यारे चंद्रसौम्ये गुरुकविशनिषु (शुक्ले दिवा कृष्णे रात्रौ च) श्येनादिक्रमः ज्ञेयः (कृष्णे दिवा शुक्ले रात्रौ च) सूर्यारे ताम्रः, सौम्ये काकः, गुरुकविशनिषु चंद्रे पिंगः केकी च कृष्णे चंद्रार्कफलसमता अन्यत् प्राग्वत् ।।२।।

इत्यंशानयनाध्यायस्तृतीयः ।।३।।

अर्थ :- पूर्वीच्या श्लोकांत सर्व पक्ष्यांच्या साधारणा अवस्था सांगितलेल्या आहेत. परंतु त्याचा वारानुरोधाने व अंशानुरोधाने क्रम सांगितलेला नाही. सबब तो क्रम येथे सांगातात. दिनमानाच्या पंचमांशाचे पुनः ५ भाग करावे, आणि त्यामध्ये वाराच्या अनुरोधाने क्रमाक्रमाने सर्व पक्ष्यांच्या स्थिति जाणाव्या.

रविवारी श्येनापासून, सोमवारीं [ॐ] पासून व मंगळवारीं श्येनापासून, बुधवारीं [ॐ] पासून, गुरुवारीं कावळ्यापासून, शुक्रवारीं कुक्कुटापासून व शनिवारीं मयूरापासून प्रारंभ शुक्लपक्षांत दिवसाचा व कृष्णपक्षांत रात्रीचा आहे. श्येन, पिंगल, काक कुक्कुट आणि मयूर असा पक्षांचा क्रम आहे. करितां प्रारंभी जो पक्षी आहे

त्याच्या पुढील पक्षी क्रमाने समजावे. कृष्ण पक्षांत दिवसाचा व शुक्ल पक्षांत रात्रीचा रविवारी व मंगळवारी कुक्कुटापासून, बुधवारी कावळ्यापासून, गुरुवारी ~~कावळ्यापासून~~ पासून, शुक्रवारी श्येनापासून व सोमवारी आणि शनिवारी मयूरापासून प्रारंभ होतो ॥ १२ ॥

अध्याय चौथा

अथ फलाध्यायो व्याख्यायते

श्रीराज्यस्वर्धनष्टाप्तिजयहितसमृद्ध्यर्थलाभप्रसादा-
रोग्येक्षासिद्धिमोक्षोपशमशिवसुवृष्टिर्भुजीत्योस्तदन्यत् ॥
भीनष्टाज्यागमेतिक्षयगदकपटाद्यन्नसुप्तौ मृतौ च
व्यस्तं प्राप्तिर्गतौ चापि च युवतिसुखं स्थैर्यमल्पाम्बुराज्ये ॥१३॥

अन्वय :- भुजीत्योः श्रीराज्यस्वर्धनष्टाप्तिजयहितसमृद्ध्यर्थलाभ प्रसादारो-
ग्येक्षासिद्धिमोक्षोपशमशिवसुवृष्टिः (स्यात्) तदन्यत् भीनष्टाज्यागमेतिक्षयगदकपटाद्यं न
(स्यात्) सुप्तौ मृतौ च व्यस्तं गतौ प्राप्तिः। राज्ये युवतिसुखं स्थैर्यं अल्पांबु च ॥१३॥

अर्थ :- ज्या बलवान् पक्ष्यावरून फल सांगावयाचें तो पक्षी जर भोजनावस्थेंत
किंवा गमनावस्थेंत असेल तर संपत्ति, राज्य किंवा अधिकार धान्यदिकांची समर्घता
(सवंगाई), नष्ट झालेल्या वस्तूचा लाभ, चालू असलेल्या वादांत किंवा कलहांत जय,
सुरू असलेल्या औषधानें गुण येणें, धन्यधान्यसमृद्धी होणे, अभिलाष केलेल्या अर्थाची
प्राप्ती, आराधन, केलेल्या अधिका-याचा अथवा देवाचा प्रसाद, उत्पन्न झालेल्या
रोगांचा नाश, दूर असलेल्या पतिपुत्रादिकांची भेट, हातीं घेतलेलें कार्य सिद्ध होणें,
कारागृहांतून अथवा संसारांतून मुक्तता, गांवांत अथवा शहरांत उद्भवलेल्या सांथीच्या
रोगाची शंति, सुखाचे दिवस येणें किंवा मांगलिक कर्म होणे, शेतकरी लोकांना आनंद
देणारी वृष्टि होणे, अशी फले होतील. यावांचून अन्य प्रकारचे प्रश्न असून जर
भोजनावस्थेंत किंवा गमनावस्थेंत पक्षी असेल, तर फलप्राप्ति होणार नाही. व भय,
नष्ट वस्तू, कलह, दूर देशी असलेला येणे, ग्रामांतरी गमन, हानी, रोगांची उत्पत्ती,
कपट कर्म, जारण, मारण, हींही होणार नाहीत. याप्रमाणें भोजनावस्थेंत किंवा
गमनावस्थेंत असलेल्या पक्ष्याचें फल आहे. तो पक्षी जर मृतावस्थेंत किंवा निद्रावस्थेंत
असेल तर संपत्त्यादि सर्व फलें विपरीत हातील.

दूरदेशीं असलेल्याच्या येण्यासंबंधीं प्रश्न असून पक्षी गमनावस्थेंत असेल तर
मात्र तो किंवा त्याची वार्ता लवकर येईल हे विशेष लक्षांत ठेवा.

जेव्हां राज्यावस्थेंत पक्षी असतो, तेव्हां विवाहयोग, स्त्रीसौख्य धान्यादि पदार्थांचे दर स्थिर राहणें व कुठें कुठें पर्जन्यवृष्टी होईल आणि इतर संपत्त्यादि फलें गमनावस्थेंतील फलाप्रमाणें राज्यावस्थेंत ही जाणावीं.

अथ भोजनादौ श्येनादीनामवस्थामाह स्रग्धरया-

भोजनादिविषयीं श्येनादि पक्ष्यांच्या अवस्था स्रग्धरा वृत्तानें सांगतात.

भुक्त्याद्येत्रासनेतिस्थितिशयनलया ग्रामिकाको वनेऽन्ये ।

ताम्रो गेही नृवत्स्त्री सुतयुतशिखिताम्रौ च काकोऽप्रजःस्वा ।।

स्वार्णाशैक्ये सुभोज्यं स्वहित इतरथासद्गमाद्यूह्यमेवं ।

स्वार्णान्त्यौ तोकदो स्तो न करट इतरौ यत्नतो लिङ्गमंशात् ।।२ ।।

अन्वय :- अत्र भुक्त्याद्ये आसनेतिस्थितिशयनलयाः, ग्रामिकाकः ताम्रः गेही, अन्ये वने, नृवत्स्त्री, सुतयुतशिखिताम्रौ, अग्रजः काकः स्वार्णाशैक्ये स्वा स्वहिते सुभोज्यं, इतरथा असत्, एवं गमादि ऊह्यं, स्वार्णान्त्यौ तोकदौ स्तः करटः न इतरो यत्नतः अंशात् लिङ्गम् ।।२ ।।

अर्थ :- अमुक ग्रहस्थ या वेळीं काय करीत आहे ? असा प्रश्न असतां पक्षी भोजनावस्थेंत असेल तर बसलेला आहे, गमनावस्थेंत असेल तर फिरत आहे, राज्यावस्थेंत असेल तर अधिकारावर आहे, शयनावस्थेंत असेल तर शय्येवर किंवा गादीवर बसलेला आहे. आणि तो पक्षी मृतावस्थेंत असेल तर तो गृहस्थ निद्रासुखांत मग्न आहे असें समजावें.

काकपक्षी गांवांत, कोंबडा घरांत व श्येन, पिंगल आणि मोर हे पक्षी नेहमीं अरण्यांत राहतात. याचा उपयोग चोरादिकांच्या ज्ञानाकरितां आहे.

चोरी करणा-या पुरुषाच्या व स्त्रियांच्या वयादिकांचें ज्ञान, चोरीबद्दलचा प्रश्न अंशावर झाला असेल, तर कुमारावस्था व वयोमान व ८ पिंगलांशावर झाला असेल तर किशोर अवस्था असून वय वर्षे १६, काक पक्ष्याच्या अंशावर प्रश्न असतां तरुण अवस्था असून वयोमान वर्षे ४०, कुक्कुटावर प्रश्न असेल तर अतिवृद्धावस्था वय वर्षे ६० आणि मयूराचा अंश प्रश्नकाली असेल तर अतिवृद्धावस्था, वय वर्षे ७५ आहेत. मयूर किंवा कुक्कुट या पक्ष्यांचा अंश असेल तर तस्कर पुत्रयुक्त आहेत. काकपक्ष्याचा अंश असल्यास तस्करास संतति नाही. श्येनांशी अल्प आणि पिंगलांशी

अल्प प्रजा असेल, नामपक्षी, स्वरपक्षी व तात्कालिकांशपक्षी हे तीनहि एकच पक्षी असतील अथवा या तिघांपैकी कोणतेहि दोन पक्षी एक असतील तर तस्कर स्वकुलांतला अथवा स्वजातीतील आहे. चोरी करणारी स्त्री असेल तर तिलाहि वरील सर्व विशेषणे लागू आहेत.

भोजनविषयक प्रश्न असेल तर तात्कालिकांश पक्षी व बलवान् पक्षी एकच असल्यास सुभोजन मिळेल व तात्कालिकांश पक्षी बलवान् पक्षाचा मित्र असल्यास मोठ्या आदरपूर्वक मिष्टान्न प्राप्त होईल. परंतु त्याच्या उलट म्हणजे तात्कालिकांश पक्षी बलवान् पक्षाचा शत्रू असेल तर कटु व तिक्त पदार्थयुक्त आणि परिणामी दोषदायक असें अन्न मिळेल. याप्रमाणे गमनाबद्दल प्रश्न असतांही जाणावे.

संततीसंबंधानें प्रश्न असेल तर स्वरपक्षी व तात्कालिकांश पक्षी हे दोन्ही एकच असून ते कुक्कुट किंवा मयूर असतील तर संततीची प्राप्ती होईल. जर काकपक्षी असेल तर संतति होणार नाही व ते पिंगल किंवा श्येन पक्षी असतील तर आदित्यव्रत, भौमव्रत, संतानगोपाळमंत्रजप, पालकदान, हरिवंशश्रवण, नागबली, नारायणबली इत्यादि धर्मानुष्ठानरूपयज्ञ केल्यास संतति होईल असें समजावें. गर्भिणीस मुलगा किंवा मुलगी होईल असा प्रश्न केल्यास तात्कालिक पक्ष्याच्या लिंगावरून जाणावे।।१४।।

युद्धकलहादौ संधिज्ञानमाह मंदाक्रान्तया-

युद्ध व कलह इत्यादिकांमध्ये जय किंवा अपजय गोईल ते मंदाक्रांता वृत्ताने सांगतात.

संधिः स्वांशौ यदि युधि हितौ चेद्रिपू न्यूनभङ्गो ।

राज्यस्थैर्यं बलिनि भुजि राज्येऽन्त्यसुप्त्योऽस्तु हानिः ।।

भुक्तौ शूरे बलिहितलवेऽप्यन्नवस्त्रादिवृद्धि-

व्यापारोऽपि प्रवसतिषु सद्राजगत्योस्तथैव ।।१५ ।।

अन्वय :- यदि हितौ स्वांशौ (तर्हि) युधि संधिः (स्यात्) रिपू चेत् न्यूनभंगः (स्यात्) राज्ये (प्रश्ने) बलिनि भुजि राज्यस्थैर्यः अंत्यसुप्त्योस्तु हानिः। भुक्तौ शूरे बलिहितलवेऽपि अन्नवस्त्रादिवृद्धिः। व्यापारे प्रवसतिषु राज्यगत्योः तथैव (वाच्यम्)।।१५।।

अर्थ :- युद्धविषयक किंवा तंट्यासंबंधी प्रश्न असल्यास बलवान् पक्षी व तात्कालांशपक्षी हे जर परस्परांचे मित्र असतील तर तडजोड होऊन संधी होईल व ते पक्षी जर परस्परांचे शत्रु असतील तर तत्कालिकांश पक्ष्यांचें निसर्गादि षड्बल पाहून त्यांत बलवान् पक्ष्याचें बल कमी असतां स्वपक्षाचा पराजय आणि अंशपक्ष्याचें बल कमी असतां शत्रुपक्षाचा पराजय होईल.

राज्यासंबंधी प्रश्न असल्यास बलवान् पक्षी भोजनावस्थेंत अथवा राज्यावस्थेंत असेल तर राज्य बहुत कालपर्यंत चालेल व तो पक्षी शयनावस्थेंत अथवा मरणावस्थेंत असेल तर राज्यास अपाय होईल. गमनावस्थेंत तो पक्षी असेल तर अपाय होण्याचा संभव आहे असें समजावें.

अन्नवस्त्रासंबंधी प्रश्न असतां बलिष्ठ पक्षी भोजनावस्थेंत असेल किंवा मित्रांशत असेल तर अन्नवस्त्राची प्राप्ति होईल.

व्यापारासंबंधी प्रश्न असेल तर बलिष्ठ पक्षी राज्यावस्थेंत असतां व प्रवासाविषयी प्रश्न असल्यास बलिष्ठ पक्षी गमनावस्थेंत असतां अनुक्रमें व्यापार चांगला चालेल व प्रवास सुखकारक होईल असें समजावें.

चौर्यज्ञानमाह मंदाक्रान्तयाऽऽह-

चोरी करणारा पुरुष आहे किंवा स्त्री आहे व त्याचें वय किती आहे वगैरे मन्दाक्रान्ता वृत्तानें सांगतात.

चौर्येशाद्दिग्धनसमयहज्जात्यवस्थादि वाच्यम् ।

निद्रान्तांशेऽर्पितहतगतद्रव्यवार्तापि नैव ।।

लाभोऽन्यांशे बलिनि चपलं कृच्छ्रतो दुर्बलेऽम्भो-

वृद्धिःकूपादिषु जलखगात्तापवातौ तदंशात् ।।१६ ।।

अन्वयः- चौर्ये (प्रश्ने) अंशात् दिग्धनसमयहज्जात्यवस्थादि वाच्यम् । निद्रान्तांशे अर्पितहतगतद्रव्यवार्ता अपि नैव । अन्यांशे बलिनि चपलं लाभः दुर्बले अंशे कृच्छ्रता, जलखगात् कूपादिषु अंभोवृद्धिः तदंशात्तापवातौ ।।१६ ।।

अर्थ :- चारीसंबंधी प्रश्न असल्यास तात्कालिकांशावरून दिशा, धातुमूलादिधन, काल, चाराची जात व चोराची अवस्था ही पाहावी.

व्यापारासाठी दिलेलें द्रव्य, चोरानें पळविलेला माल व सोटलेल्या वस्तु यांसंबंधी प्रश्न असतां तत्कालांश पक्षी जर निद्रावस्थेंत किंवा मरणावस्थेंत असेल तर त्या त्या वस्तूच्या प्राप्तीबद्दल वार्तासुद्धां मिळावयाी नाही व जर तो पक्षी भोजनावस्थेंत, गमनावस्थेंत किंवा राज्यावस्थेंत असेल तर त्या त्या वस्तु शीघ्र प्राप्त होतील, आणि बलवान् पक्षी जर दुर्बल पक्ष्याच्या अंशामध्ये असेल तर मोठ्या दैविक व व्यावहारिक प्रयत्नानें मिळतील असें समजावें.

भूमिगत पाण्यासंबंधानें प्रश्न असला तर तातकालिकांश पक्षी पिंगल असून तो बलिष्ठ असतां विहिरींत व तलावांत विपुल पाणी मिळेल. तात्कालिकांश काकपक्षी असल्यास उष्णता उन्हाळे होतील आणि कुक्कुटांश असल्यास वारा पुष्कळ सुटेल.

वृष्टिज्ञानं शिखरिण्याऽऽह-

वृष्टीचें ज्ञान, कुटुंबयोग व सोग्य वगैरे शिखरिणी वृत्तानें सांगतात.

बली स्वंशः पिंगो यदि शशिवुधाहेऽनरिलवे-

प्यकाले सद्वृष्टिर्बलिभुजि तडित्सस्यविलयः।।

नृणां ताम्रे पिंगे निजदिनगते स्त्रीसुखमत-

श्चतुष्पादवृद्धिः स्याद्विजनृपलवातीर्थ सुकृतम्।।१७।।

अन्वय :- शशिवुधाहे यदि अलरिलवे बली स्वंशः पिंगः (तर्हि) अकाले अपि सद्वृष्टिः। बलिभुजि तडित् सस्यविलयः च। निजदिनगते ताम्रे पिंगे च नृणां स्त्रीसुखम्। अतः चतुष्पादवृद्धिः च। निजनृपलवात् तीर्थ सुकृतं स्यात्।।१७।।

अर्थ :- प्रश्न वृष्टीसंबंधी असेल तर त्या वेळी पिंगल पक्षी बलिष्ठ असून शुभांशंत आणि मित्रांशंत असेल व प्रश्न चंद्रवारीं अथवा बुधवारीं केलेला असेल, तर पर्जन्याचा काल नसतांही उत्तम वृष्टी होईल. असें जर आहे तर पर्जन्यकालाचा हंगाम असतां चांगली वृष्टी होईल हें निराळें सांगावायास नकोच.

प्रश्नाचा पक्षी कावळा असून तो बलवान् आहे तर विजांचा चकचकाट होईल आणि धान्याचा नाश होईल.

स्त्रीसौख्य व विवाह याबद्दलचा प्रश्न असेल तेव्हां कुक्कुट किंवा पिंगल पक्ष्यांचे तत्कालांश असून प्रश्न केलेला वार हा त्याच पक्ष्यांचा आहे तर स्त्रियांपासून सोग्य

आणि विवाहाचा योग आहे असें समजावें, व असाच योग पशूंसंबंधाच्या असल्यास पशूही पुष्कळ होतील असें जाणावें, जर ब्राह्मण अथवा क्षत्रिय वर्ण ज्या पक्ष्याचे आहेत, त्या पक्ष्याचे तत्कालांश असतील तर तीर्थयात्रा व पुण्यकारक कर्मे घडतील.

दोषज्ञानं शालिन्याह- संतति न होण्यास कोणता दोष व त्याचा परिहार काय वगैरे शालिनी वृत्तानें सांगतात.

नरपितृसुरदैवप्रेतदोषाः क्रमात्स्युः ।

शमभुजिनतिजप्याहारशय्याः शुभांशे ॥

सुमनसितचणाख्याः शालिमाषा गुडो गो-

रसघृतसिततैलं श्येनतो वृद्धिमेति ॥१८॥

अन्वय :- शुभांशे नरपितृसुरदैवप्रेतदोषाः क्रमात् शमभुजिनतिजप्याहारजय्याः स्युः। श्येनतः सुमनसितचणाख्या शालिमाषौ (तथा) गुडः गोरसमधुसिततैलं वृद्धिम एति ॥६॥

अर्थ :- संततिविषयक प्रश्नामध्ये तत्कालांश पक्षी श्येन असतां अहित कर्त्या मनुष्यांनीं जारणमारणादि प्रयोग लेल्यानें पीडा; पिंगल असतां पितरांच्या क्षोभानें पीडा, काक असेल तर कुलदेवतेच्या रोषानें पीडा, कुक्कुट असल्यास प्रारब्धभोगामुळें पीडा व मयूरांश असेल तर भूत, प्रेत, पिशाच्च इत्यादिकांपासून पीडा आहे असें समजावें. या क्लेशांतून मुक्त होऊन सुखप्राप्ति व्हावी अशी इच्छा असेल त्यानें जारणमारण दोष परिहारार्थ ग्रहयज्ञ, चंडीपाठ हीं करावीं. पितरांच्या क्षोभाची शंति हाण्याकरितां ब्राह्मणभोजन करावें. कुलदेवतेचा रोष दूर होण्याकरितां श्रीसूक्ताचा जप, रुद्राभिषेक, महापूजा सप्तशतीपाठ करावे, प्रारब्धभोग टळण्यासाठीं व उत्पन्न झालेल्या रोगाकरितां कर्मविपाक ग्रथामध्ये सांगितलेलें विधान किंवा विष्णुसहस्रनामजप कारावा.

भूत-प्रेतदोषनिवारणार्थ बलिदान, नारायणबलि, सर्पबलि, त्रिपिंडीश्राद्ध, विष्णुतर्पण करावें, म्हणजे ते दोष नाहीसे होतील.

या वर्षी कोणत्या जावीचें धान्य पुष्कळ पिकेल व कोणत्या रसाची वाढ होईल असा प्रश्न असल्यास तत्कालांश पक्षी श्येन असेल, तर गहूं, पिंगल असेल तर साखर, काक असेल तर हरभरे, कुक्कुट असेल तर साळी व मयूर असेल तर अडीद हीं धान्ये पुष्कळ पिकतील. तसेंच तत्कालांश पक्षी श्येन असेल तर गूळ, पिंगल

असेल तर गोरस, (दूध, दही ,खजवनीत), काक असेल तर मध कुक्कुट असेल तर शर्करा व मयूर असेल तर तैल, यांची वृद्धि होईल ।।१८।।

पुनः शालिन्याह-

ताम्रादिकांची वृद्धि व श्येनादिपक्ष्यांची स्वाभाविक शूरता शालिनी वृत्ताने सांगतात.

ताम्रं रौप्यं हेममुक्ताय एभ्यस्त्वत्कूलक्षौमप्रसूनोर्णकाश्च ।

निट्शिशूराद्यौ केकिकाकौ द्युशूरौ रात्र्यन्तेन्यः स्वेष्टदौ तौ तदेति ।।१९।।

अन्वय :- एभ्यः (क्रमात्) ताम्रं रौप्यं हेममुक्तायः समर्घता स्यात् त्वत्कूलक्षौमप्रसूनोर्णकाः वृद्धिः निट्शूराद्यौ, द्युशूरौ केकिकाकौ अन्यः रात्र्यन्ते (शूरः), तदा तौ स्वेष्टदौ ।।१९।।

अर्थ :- कोणत्या धातूची वाढ होईल याबद्दलचा प्रश्न असल्यास तत्कालांश पक्षी श्येन असेल तर तांबे, पिंगल असेल तर रौप्य, काक असेल तर सोने, कोंबडा असेल तर मोत्ये व मोर असेल तर लोखंड यांची वृद्धि होईल.

वस्त्राच्या वृद्धीविषयी प्रश्न असतां तत्कालांश पक्षी श्येन असेल तर त्वक् (किंतान, गोणपाट वगैरे), पिंगल असेल तर कापूस, काक असेल तर क्षौम-रेशीम, कोंबडा असेल तर प्रसून-केशरादि व मयूर असेल तर ऊर्णा-लॉकर यांची वृद्धि होईल.

श्येन व पिंगल हे पक्षी रात्रीचे शूर असतात. कावळा व मयूर हे दोन पक्षी दिवसाचे शूर-बली असतात. सूर्यास्त झाल्यापासून २५ घटिकांनंतर-उषःकाली कुक्कुट बली असतो.

अध्याय पांचवा

अथ कालज्ञानाध्यायो व्याख्यायते-

वर्षतः कालज्ञानादिपृच्छां विनापि निर्दिशति शार्दूलविक्रीडितेन-

जन्मकालच्या, वर्षप्रवेशकालच्या व संक्रांतिप्रवेशकालच्या वेळेचें फल शार्दूलविक्रीडित वृत्तानें सांगतात.

क्रांतौ स्वाशखगात्सुखार्धमुखमूह्यंमेष आब्दं त(ज)नौ।

भाख्यांशोत्थवितः शुभाशुभफलं चाब्दं च सौराब्दतः।।

स्वावस्थासदृशं फलं बलवशात्सर्वत्र चोह्यं धिया

रिष्टारिष्टशुभाशुभं खगवशात्प्राग्वत्सुताद्यं वदेत्।।२०।।

इति श्री.प.प. वासुदेवानंदसरस्वतीविरचितं पंचपाक्षिकं समाप्तम्।।

अन्वयः :- क्रांतौ स्वांशखगात् सुखार्धमुखं ऊह्यं, मेषे आब्दं ऊह्यं, जनौ भाख्यांशोत्थवितः शुभाशुभफलं, सौराब्दतः आब्दं फलं च ऊह्यं, धिया रिष्टारिष्टशुभाशुभं स्वावस्थासदृशं फलं खगवशात्सर्वत्रं ऊह्यम्, प्राग्वत् सुताद्यं च वदेत्।।१।।

अर्थ :- मेषादि संक्रांति ज्या वेळीं लागतात, त्या वेळचा तत्कालांश, वारांशपक्षी आणि संक्रांती राशीपक्षी या दोन पक्ष्यांची निसर्गादि सहा बलें आणून ज्याचें बल अधिक असेल त्या पक्ष्याची सर्वसाधारणा अवस्था लक्ष्यांत घेऊन सुख, अरोग्य, सवंगाई, महागाई इत्यादि फलें त्या त्या संक्रांतीमध्ये सांगावी. मेषसंक्रांतीच्या प्रवेशावरून वर्षामध्ये होणारे आब्दिक फल सांहावे.

जन्मकालावरून जातक फल पाहावयाचें असेल तर जन्मकालच्या नक्षत्रचरणावरून अवकहडाचक्रोक्त जें नक्षत्रनाम येईल त्या नांवावरून नामपक्षी ठरवावा व जन्मकालावरून तत्कालांश-वारांश पक्षी ठरवावा. नंतर या दोन पक्षांतून जो बलिष्ठ पक्षी असेल त्या पक्षावरून शुभाशुभ जातक फल पाहावें.

आब्दिक फल-ताजकफल-पाहणें असेल तर जन्मकालच्या स्पष्ट सूर्याइतका स्पष्ट सूर्या ज्या वेळेस होतो त्या वेळीं वर्षप्रवेश झाला असें समजावें. नंतर वर्षप्रवेशकालीन वारांश पक्ष्यावरून वर्षामध्ये प्राप्त होणा-या शुभाशुभ फलाचा विचार करावा. म्हणजे जन्मकालचा किंवा वर्षप्रवेशकालचा वारांशपक्षी जर बलवान् असून

भोजनावस्थेंत असेल तर अन्नपाणी विपुल प्राप्त होईल. जर तो पक्षी गमनावस्थेंत असेल तर नेहमी परिभ्रमण घडेल. जर तो वारांशपक्षी राज्यावस्थेंत असेल तर गाई, बैल, म्हशी, घोडे इत्यादि पशु विपुल प्राप्त होऊन दासदासी, नोकरचाकर ठेवण्याची ऐपत येईल व श्रीमंती थाटांत दिवस जातील. जर वारांश पक्षी निद्रावस्थेंत असेल तर मोठा आळशी, खादाड व भाग्यहीन होईल आणि जर तो तत्कालांश-वारांश-पक्षी मरणावस्थेंत असेल तर नाना प्रकारच्या रोगांनीं नेहमीं त्रस्त होईल. दारिद्र्याने अगदी गांजून जाईल. असें हें फल जन्मकालावरून व वर्षकालावरून बुद्धिमान् पुरुषानें जाणावें. रिष्टारिष्टसंबंधाचा विचार करावयाचा असेल, तेव्हां तात्कालिक पक्षी जर स्वतःच्या अंशांत किंवा मित्राच्या अंशांत अथवा शत्रूच्या अंशांत असेल, तर त्याप्रमाणें फलाचाविचार करावा.

संततिसुखासंबंधानेंहि विचार तत्कालांश पक्ष्यावरून वरीलप्रमाणें करावा.

॥ श्रीगुरूदेवदत्त ॥